

Fas (el-Mağrib) ile Endülüs Arasındaki Siyasi İlişkiler

Geliş Tarihi: 04/05/2020

Kabul Tarihi:25/06/2020

Makale Türü:Araştırma Makalesi

Atf Bilgisi: Şeyban, Lütfi; “Fas (el-Mağrib) ile Endülüs Arasındaki Siyasi İlişkiler”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, C.3, S.1, Haziran 2020, ss.169-192.

Lütfi ŞEYBAN*

Özet

Endülüs tarihi ve medeniyeti alanındaki bilimsel çalışmaların belli başlı kaynak coğrafyalarından birisi de Fas ülkesi yani Mağrib'tir. Fas, İslam'ın ilk yayılma döneminde fethedilerek Emevîler'e (661-750) bağlı İfrîkiya eyaletinin bir parçası haline dönüştürüldü. 711 yılında Mağrib'ten İspanya'ya çıkarma yaparak orayı da fetheden Müslümanlar, kısa sürede Endülüs'ü mümtaz bir İslam yurdu haline getirdiler. İşte bu tarihî süreçte, Fas merkezli Mağribîlerin bu sürece katkıları, diğerlerinden çok daha fazla oldu. Fas veya Mağrib, Endülüs devirlerinde onunla tek bir organizma gibi bütünleşerek “Afrika'nın Endülüs'ü” sıfatını kazandı. Endülüs'ten bakıldığında IX. asırda İdrisîler ile başlayan ve daha sonra Murâbitlar, Muvahhidler ve Merînîler dönemlerinde süren ilişkiler, hem Endülüs'ün müdafaasına hem de insan kaynakları bakımından zenginleştirilmesine yararıdır. Fas tarafından bakıldığında ise bu ilişkiler, bölgenin siyaset, iktisat, tarım, ilim, kültür, sanat ve mimari alanlarında büyük kazanımlar elde etmesine vesile olmuştur. Endülüs'ün kaybindan sonra Endülüslülerin başta gelen sığınakları olması hasebiyle ise “Yaşayan Endülüs” olarak anılmaya başlanmıştır. Çünkü XV.-XVI.-XVII. asırlarda onbinlerce Endülüslü bu ülkeye göç ederek yaşama imkânı buldu. İşte bu nedenle, Endülüs'ün Fas ile ilişkilerinin araştırılması önem arz etmektedir. Peki bu sonucu hazırlayan tarihi ve coğrafi şartlar ile o şartlarda gerçekleşen tarihi ilişkiler nelerdi? Bu çalışmada Endülüs-Fas ilişkilerine konu teşkil eden tarihi gelişmelerin belirlenmesi ve değerlendirilmesi amaç edinilmiştir.

Anahtar kelimeler: Fas, Mağrib, Endülüs, İspanya, Emevîler.

Political Relations Between Morocco (al-Maghrib) and Andalusia

Abstract

One of the main resource geographies of scientific studies in the field of Andalusian history is the Moroccan country, the Maghrib. Morocco became a region of the Province of Ifrikiya (North Africa) at the Umayyad Period (661-750). Then, in 711, the Muslims who conquered the area from Maghreb to Spain, made Al-Andalus a great Islamic land in a short time. During this duration, the Moroccan-based Maghreb's contributions to this duration were much more important than others. Thus, Morocco merged with Andalusia as a single organism for many centuries and gained the title of "African Andalusia". From the Andalusia, the relations that started with the Idrisids in the 9th century and then continued during the periods of Almoravids, Almohads and Merinids served both the protection of Al-Andalus and its enrichment in terms of human resources. From Morocco, these relations have led the region to achieve great gains in the fields of politics, economics, agriculture, science, culture, art and architecture. After the loss of Al-Andalus, it became known as “Living Andalusia” because it is the leading refuge of the Andalusians. So, in the 15-16-17 centuries, tens of thousands of Andalusians had the opportunity to live by migrating to this country. In this study, it is aimed to identify and evaluate historical events in

* Prof.Dr., Sakarya Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Ortaçağ AB. Dalı, Orcid No: [0000-0002-1825-0097](https://orcid.org/0000-0002-1825-0097), seyban@sakarya.edu.tr

Andalusian-Moroccan relations.

Key words: Morocco, Maghrib, Al-Andalus, Spain, Umayyads.

Giriş

Müslüman İberyaya ile Kuzey Afrika arasında yaşanmış olan tarihi ilişkiler konusu, Batı ve İslam dünyasının aksine Türkiye’de yeterince bilinmemektedir. Oysa konu, genel olarak medeniyet tarihi ve özel olarak Akdeniz Dünyası araştırmaları içinde mühim bir yer işgal etmektedir. Dünyada zengin çeşitlilik arz eden Endülüs araştırmaları, son yıllarda Türkiye’de de kendine ciddi bir akademik alan bulmaya başlamıştır. Ayrıca, Türkiye ile İspanya ve Fas ilişkileri de son yıllarda büyük ivme kazanmış durumdadır. Konuya bu açıdan bakıldığında, çalışmamızın sözkonusu alana değerli bir katkı sunması hedeflenmektedir.

Kuzey Afrika ya da Mağrib bölgesi tarihine başlarken zikredilmesi gereken husus, yerel halkı tanımadır. Makalenin konusuna hâkim unsur daha çok Berberiler, biraz da Vandallar’dır. Berberi halkı için eski Yunan ve Latin kaynaklarında, bağımsızlık ruhuyla direnen Yunan ve Latin dünyasının dışında kalanlar manasında *Barbaroi*, *Barbari* (barbar) adlandırması yapılmıştır. Müslüman Araplar bölgeyi fethettiklerinde Doğu Romalılardan duydukları Barbaros kelimesini Berber olarak telaffuz etmişler ve kelime Arap-İslam edebiyatına bu şekilde yerleşmiştir.¹

Cermen halklarından birisi olan Vandallar’a gelince, bunlar Roma İmparatorluğu’ndan aldıkları yerlerde (Galya/Gallia, Galiçya/İspanya, Endülüs/İspanya Baetica, Kuzey Afrika ve Akdeniz adaları) 429-534 yılları arasında (105 yıl) bir krallık kuran halktır. 455 yılında Kral Genserik liderliğinde Roma’yı tahrip ederek yağmalamışlar ve bu yüzden adları kasıtlı bir saygısızlık veya yıkımla eşanlamlı (vandallık) şekilde zikredilir olmuştur. İspanya’daki topraklarını Roma ve Vizigotlar’a kaptırdıktan sonra Kuzey Afrika’da bir müddet daha varlık gösterdiler. Vandallar samimi Arian Hristiyanlardı. Roma ile her alandaki mücadeleleri kapsamında hassaten Afrika’daki Roma Katolik Kilisesi’nin etkinliğine karşı durdular ancak 533 yılında Belisarius yönetimindeki Bizanslılar Kuzey Afrika’yı işgal ettiklerinde Vandal krallığı tarihe karıştı. Roma bölgeyi tekrar yönetti ve kiliseleri Roma Katoliklerine geri verdi.² Her şeye rağmen Vandallar’ın halk olarak bölgedeki varlığı devam etti. Hatta bölgeye hâkim olduktan (50/670) sonra bu halkla kaynaşan Müslümanların, İspanya ve Avrupa hakkında gerekli bilgileri kendilerinden aldıklarını ve bu nedenle İspanya’yı fethettikten sonra buraya (Vandal yurdu anlamındaki Vandalus adından türediği anlaşılan) Endülüs adını verdiklerini tahmin etmek zor değildir.

Endülüs-Fas ilişkileri konusunda yapılmış ulusal ve uluslararası akademik çalışmalar oldukça sınırlı sayıdadır. Yapılanların hemen tamamı bu çalışmanın konusuyla kısmen örtüşmektedir. Bunlar daha çok Endülüs’ün Mağrib ile ilişkileri; Endülüs ve Mağrib’te ilim, kültür ve sanat; Mağribli devletler Murâbitlar ile Muvahhidler’in Endülüs hâkimiyetleri tarihi; Endülüs’ün düşüşünden sonra Endülüslü Müslüman ve Yahudilerin Mağrib’e göçleri ve Osmanlı yardımı gibi konuları ele almaktadırlar.

İslam tarihi kaynaklarında, İslam yurdunun Maşrik kısmının muâdili olarak zikredilen Mağrib, Mısır’ın batısı ile Trablusgarb’tan başlayarak Atlas Okyanusuna kadar uzanan Kuzey Afrika’yı ve de Endülüs’ü ihtiva eder. Hatta Kuzey Afrika Mağrib’in şark kısmı, Endülüs ise garb kısmı olarak kayıtlıdır. Yani İslam yurdunun batısı manasında Mağrib aslında Endülüs’e de şamildir. Fakat daha çok tercih edilen tabir ise “Mağrib ve Endülüs” şeklinde kayıtlı olmaktadır. Mağrib İslam yurdu, kabaca 700’lerden 1600’lere değin dokuz asırlık siyasi-medeni ömrünün tamamında Doğu İslam ülkesi Maşrik ile adeta bütünleşmiş durumdaydı.³ Siyaseten farklı devletler olsalar da, İslam yurdunun bir parçası olarak, gerek insan varlığı

¹ Ahmed b. Ali el-Kalkaşendî (ö.821/1418), *Subhu'l-a'shâ fi sinâati'l-inşâ*, Matbaatü'l-Emîriyye, Kâhire 1333/1915, V, 99 vd.; Rene Basset, “Berberiler”, *İA*, II, 525-34; G. Yver, “İfrikîye”, *İA*, V/2, 939-40; Hakkı Dursun Yıldız, “Berberiler”, *DİA*, Çevrimiçi: islamansiklopedisi.org.tr/berberiler (11.04.2020); İbrahim Harekât, *el-Mağrib abre't-târih*, Dâru'r-reşâdü'l-hadîse, ed-Dârulbeyzâ' 1984, I, 18 vd.

² Brian H. Warmington, *North Africa/The Vandal Conquest*, Çevrimiçi: britannica.com/place/North-Africa/The-Vandal-conquest; A. Britannica, “Vandal: Germanic People”, Çevrimiçi: britannica.com/topic/Vandal-Germanic-people (11.04.2020); Harekât, *el-Mağrib*, I, 63 vd.

³ Mağrib ya da Kuzey Afrika’nın tarihi konusunda geniş bilgi için bkz. İbrahim Harekât, “Fas-Tarih”, *DİA*, Çevrimiçi:

ve gerekse kültürel ve iktisadi alanlarda neredeyse tam bir birliktelik söz konusuydu. Endülüs'ün avantajı şuydu ki, Maşrık'tan gelen insanlar bir yandan orada sahip oldukları dil, din, kültür, vs. bütün varlıklarını Endülüs'e taşırlarken, bir yandan da İber Yarımadası'nın yerli topluluklarıyla bir sentez geliştirecek nitelikte yeni ilişkilere girdiler. Sekiz asırlık süreçte muhtelif boyutlarda ortaya çıkan Endülüs-İslam medeniyeine ait pekçok unsur, Avrupa'da yaşayan topluluklar tarafından alınarak kendi hayatlarına adapte edilmiş ve zamanla değişen şekillerde halen yaşamaya devam etmektedir.⁴

A. Kuzey Afrika - Endülüs'te İslam Fütûhâtı ve Endülüs Tarihçesi

Tarih boyunca Müslümanlar tarafından kabul gördüğü şekilde, geniş anlamıyla İslamiyet ya da medeniyet ilk insan Hz. Âdem ile başlamıştır. İslamiyetin dünya ölçeğindeki son hamlesi ise, miladi 610 yılında Hz. Muhammed'in peygamber olarak görevlendirilmesiyle, Mekke'de ortaya çıkmıştır. Hz. Muhammed'in takipçileri olan Müslümanlar, inandıkları İslam dini tarafından dünyanın en yüksek pâyesi sayılan 'gâzi' ve âhiret yurdunun en üstün derecesi addedilen 'şehitlik' mertebesine erişme arzusuyla, 'Allah yolunda cihad etme'yi, yani Allah'ın hükmünü tüm dünya halklarına ulaştırmayı herşeyin önünde ve ötesinde bir görev/iş olarak bellemişlerdi. Bu anlayışla başlayan fetih hareketiyle onlar, 12/632 yılında Hz. Muhammed'in dünyadan ayrılmasından itibaren bir asır içinde, İslam'ı o çağdaki meskûn/ökümen dünyanın büyük bir kısmına yayarak hâkim bir din ya da sosyal düzen haline getirmişlerdi. Yayıldıkları en geniş alanlardan birisi de Kuzey Afrika ve İber Yarımadası idi. Sonraki asırlarda (1600'lere değin) bu hareket, İslam'ın o çağlarda dünyanın kadim medeniyet kuşağının⁵ neredeyse tamamına hâkim bir din ya da sosyopolitik bir hayat tarzı haline dönüşmesini sağlamıştır.

Kuzey Afrika tarihi çalışmaları alanındaki temel hâdise, şüphesiz bölgenin Müslüman Araplar tarafından fethedilmesidir. Çünkü bilim tarihi açısından bu fütûhâtın en kalıcı sonucu Berberi halkların İslamlaştırılması ve Araplaştırılmasıdır. Tarihçiler genellikle bu süreçlerin kronolojisi, karakteri ve kapsamı konusunda aynı fikirde olmasalar da, hepsi Ortaçağ dönemini anlamak için gerekli olduklarını kabul ederler. Coğrafyanın ve tarihi gelişmelerin getirdiği şartlar dikkate alındığında, Araplar ile Berberiler arasındaki benzerlikler gerçekten ilgi çekici boyutlardadır.⁶ Fakat Müslüman Berberiler (Mağribiler, Moors) ile İslam-öncesinden gelen Berberiler arasındaki benzerliğe odaklanırken dikkat edilmesi gereken husus, Araplar ile Berberiler arasındaki benzerliği tanımaya daha fazla çaba sarf etmektir. Bu çabanın siyasi tarih boyutu, hem ilk İslam fetihleri döneminde hem de Endülüs devirlerindeki Arap-Berberi ilişkilerinin temel niteliklerini kavranmasına yardım edecektir.

İlk İslam fetihleri döneminde Afrika ile ilk temas, Birinci ve İkinci Habeşistan hicretleriyle (615, 616) olmuştur. 622-632 yılları arasında Hz. Muhammed tarafından temelleri atılan Medine İslam Devletinin ikinci devlet başkanı olan Halife Hz. Ömer (634-644), komutan Amr b. As vasıtasıyla Mısır'ın fethini (641) gerçekleştirmiş ve böylece kıta toprakları Müslümanlara açılmıştır. Afrika'nın kuzey şeridinin fethi ise, aynı devletin üçüncü halifesi Hz. Osman devrinde (644-656) gerçekleşmiş ve burası Mısır vilayetine bağlanmıştır. Daha sonra Medine İslam Devletinin idaresini ele geçiren Ümeyyeoğulları

islamansiklopedisi.org.tr/fas#2-tarih (11.04.2020); İbrahim Harekât, "Mağrib", *DİA*, Çevrimiçi: islamansiklopedisi.org.tr/magrib#1 (13.04.2020); Georges Marçais, *Bilâdü'l-Mağrib ve alâkatühâ bi'l-Maşrıkü'l-İslamî fi'l-usûri'l-vüstâ*, çev. M.A. Heykel, İskenderiye 1991; M. Muhammed Zeytûn, *el-Müslimûn fi'l-Mağrib ve 'i-Endelüs*, el-Mektebetü'l-İskenderiyye, İskenderiye 1990, s. 5.

⁴ Konuyla ilgili geniş bilgi ve değerlendirmeler için bakınız: Konuyla ilgili geniş bilgi ve değerlendirmeler için bakınız: Francisco Vidal Castro - Manuel Villar Raso, *El zoco: vida económica y artes tradicionales en al- Andalus y Marruecos*, Series: El legado andalusí, Sierra Nevada, Granada 1995; Francisco Vidal Castro - Manuel Villar Raso, *El zoco: vida económica y artes tradicionales en al-Andalus y Marruecos*, Series: El legado andalusí, Sierra Nevada, Granada 1995.

⁵ Modern-öncesi insanlık tarihinde dünyanın merkezi olarak addedilen coğrafya, diğer bölgelere nazaran daha yoğun bir ökümen veya meskûn bölge olduğu ve dolayısıyla tarihte ve bugün etkili tüm din ve medeniyetlerin doğup yayıldığı alan olduğu için, Ortadünya ya da İslam tarihi kaynaklarında geçtiği şekliyle "Maşrık" diye adlandırılabilir. Bunun coğrafi sınırları batıda Akdeniz Dünyasından doğuda Japonya'ya kadar uzanan orta kuşak olup, bu kuşağın da merkezi bugün Ortadoğu adıyla maruf bölgedir.

⁶ Bu konuda bakınız: Ramzi Rouighi, "The Berbers of the Arabs", *Studia Islamica*, 106 (2011), s. 49, 76 (49-76); Ramzi Rouighi, "The Andalusí origins of the Berbers?", *Journal of Medieval Iberian Studies*, 2/1, January 2010, s. 105 (93-108).

lideri Muaviye b. Ebû Süfyan devrinde (661-680), Ukbe. b. Nâfi'nin İfrîkiya ya da Kuzey Afrika'ya yaptığı yeni seferler neticesinde, bölgenin kadim yerli halkları olan Berberiler İslam devletine tâbi olmaya başlamışlar ve sonraki asırlar içinde de büyük ölçüde İslamlaşmış veya Araplaşmışlardır.⁷

Emevi Halifesi Velîd b. Abdülmelik devrine (705-715) gelindiğinde, Mûsâ b. Nusayr Kuzey Afrika valisi olarak atanmış ve o da kısa sürede bölgenin fethini tamamlamıştır. İşte bu fetihler sonucunda bütün Kuzey Afrika halkları Bizans ya da Doğu Roma İmparatorluğu tâbiyetinden çıkarak İslam devletinin hâkimiyetine girmiş ve İslam dini bölge halkının hayatında ciddi değişim ve dönüşümlere sebebiyet vermiştir. Medine İslam Devleti idaresinin Abbasiler'e geçmesinden (132/749) bir buçuk asır sonra, İslam ülkesi artık o zamana kadar sahip olduğu siyasi karakterinde büyük dönüşüm yaşamaya başlamış ve bu meyanda başşehir Bağdad'a uzak bölgelerdeki eyaletler yarı-bağımsız devletler halinde yönetilir hale gelmiştir.⁸

Bu meyanda Mağrib-i Aksâ Fas'ta İdrîsîler (788-985), Mağrib-i Evsat Tunus-Kayrevan'da Ağlebîler (800-909), Mağrib-i Ednâ Mısır ve Trablus'ta Tolunîler (868-905) ve İhşidîler (935-969), zamanla İdrîsîler ile Ağlebîleri ilhak ederek büyük bir devlete dönüşen bağımsız Şîî devleti Fâtımîler (909-1171) hüküm sürdüler. Fâtımîler bir ara bütün Kuzey Afrika'yı birleştirmişlerse de bu fazla uzun sürmemiştir. Çünkü Mısır'da Fâtımîler'in yerini Sünnî Eyyübî Devleti (Mısır hâkimiyeti 1171-1250) alırken, Kuzey Afrika'da Sünnî Murâbitlar Devleti (1056-1147) ortaya çıkmış ve o dönemde İspanya Katolik kralların işgal tehdidi altında bulunan Endülüs'e hâkim olarak burayı kendi başşehrine bağlı bir eyalete dönüştürmüşlerdir. 1147 yılından sonra Murâbitlar'ın yerini Muvahhidler (1130-1269) almış, Muvahhidler'in yerini ise Fas'ta Merînîler (1195-1470), Cezayir'de Abdülvâdîler (235-1550), Tunus'ta Hafşîler (1228-1574) alırken, Mısır'da da Eyyübîler'in yerini Memlûkler (1250-1517) almıştır.

Bugün Ortadoğu ve ardından Kuzey Afrika diye anılan iki bölgenin Müslümanlar tarafından fethedilmesinin ardından, sıra İspanya ya da İber Yarımadası'na gelmişti. Yarımada'nın Emevîler (661-750) devrinde, 711-713 tarihleri arasında fethedilmesiyle "İlk Dönem İslam Fetihleri" tamamlanmıştı. Hicri 92/miladi 711 yılında, Dımaşk merkezli Müslüman devleti Emevîler'e bağlı İfrîkiye (Kuzey Afrika) Eyâleti Vâlisi Mûsa b. Nusayr'ın ordusundan bir birlik, Musa'ya bağlı Berberi komutan Tânk b. Ziyâd⁹ vasıtasıyla bugünkü İspanya, Portekiz ve Güney Fransa'nın içinde yer aldığı İber Yarımadası'na askeri çıkarma yaptı. O çağın müsait şartlarını iyi değerlendiren Müslümanlar, iki buçuk yıl gibi kısa sürede yarımada'nın büyük kısmında hâkimiyet tesis ettiler. Böylece başlayan Endülüs tarihi, beş siyasi dönemin

⁷ Ahmed b. Yahya ed-Dabbî (ö.599/1203), *Buğyetü'l-Mültemis fî târihi ricâli ehli'l-Endelüs*, nşr. İdâretü İhyâi't-Türâs, Dâru'l-Kâtibi'l-Arabî, Kahire 1967, s. 4 vd.; Muhammed b. Abdülmü'min el-Himyerî (ö.727/1327), *er-Ravdu'l-mi'târ fî haberi'l-aktâr*, nşr. İhsan Abbâs, Mektebetü Lübnan, Beyrut 1984, s. 33, 224; Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed el-Makkarî et-Tilemsânî (ö.1041/1631), *Nefhu't-tîb min gusni'l-Endelüsi'r-ratîb ve zikru vezîrihâ Lisâniddîn İbni'l-Hatîb*, nşr. Yusuf M. Bukâî, Dâru'l-Fîkr, Beyrut 1998, I, 187 vd.; Reinhart Dozy, "Endülüs Tarihi", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, çev. Heyet, IV, Esra, Konya 1994, s. 15 vd.; H.U. Rahman, *İslam Tarihi Kronolojisi 570-1000*, çev. A. Büyükköse, Birleşik, İstanbul 1995, s. 43-127; Muhammed Abdullah İnân, *Devletü'l-İslam fî'l-Endelüs*, Mektebetü'l-Hâncî, Kâhire 1997, I, 23, 14 vd.; Marco di Branco- Kordula Wolf, "Berbers and Arabs in the Maghreb and Europe, medieval era", *The Encyclopedia of Global Human Migration*, Blackwell Publishing Ltd. 2013, s. 1-8; Harekât, *el-Mağrib*, I, 71, 75 vd.; Bernard Lewis, *Çatışan Kültürler: Keşifler Çağında Hristiyanlar, Müslümanlar, Yahudiler*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996, s. 5-6; Dominique Valérian, "Contrôle et Domination Politique de L'espace dans le Maghreb Central (VIII-XIE Siècle)", *La légitimation du pouvoir au Maghreb médiéval*, Madrid 2011, s. 136 (135-143).

⁸ Özkuyumcu, s. 133 vd.; Harekât, *el-Mağrib*, I, 80-81, 88 vd.; Miguel Ángel Manzana Rodríguez, "Sociedad, linajes y cohesión tribal en el Mágreb bajomedieval: consideraciones sobre las teorías de Ibn Jaldûn", *Biografías Magrebies: Identidades y Grupos Religiosos, Sociales y Políticos en el Magreb Medieval*, ed. Mohamed Meouak, CSIC, Madrid 2012, s. 273-295; Zeytûn, s. 7; Élise Voguet, "Islamisation de 'l'intérieur du Maghreb': les fuqahâ' et les communautés rurales", *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée*, 126, 141-152.

⁹ Tânk'ın kişiliği ve Berberi menşeiyle ilgili bilgi için bakınız: Omayra Herrero, "las distintas visiones de un conquistador beréber según las fuentes medievales", *Biografías Magrebies: Identidades y Grupos Religiosos, Sociales y Políticos en el Magreb Medieval*, ed. Mohamed Meouak, CSIC, Madrid 2012, s. 141-186.

sonunda 897/1492 yılında sona erdi.

Fetih sonrası Endülüs'e dönüşen İspanya, 756'ya kadar bir Emevi eyaleti olarak yönetildi. 750 yılında gerçekleşen bir ihtilâl ile Asya, Afrika ve Avrupa içlerine doğru yayılan yapısıyla dünya tarihinde ender rastlanır büyüklükte Ortadünya (Maşrik, Ortadoğu) merkezli güçlü bir dünya devleti olan bu büyük İslami imparatorluğun idaresi Abbâsîler'in (750-1258) eline geçti. Abbâsî kıyımından kurtulabilen tek Emevi hânedan üyesi Abdurrahman (ö. 788) oldu. Abdurrahman korkusuzca Emevi hânedanını sürdürme işine girişti ve 756 yılında Endülüs'ün idaresini ele geçirdi. Böylece 1031 yılına dek 275 yıl sürecek bağımsız bir Endülüs Emevi Devleti (756-1031) tesis edilmiş oldu. 1031 yılından 1090 yılına kadar Endülüs'te yerel hânedanlar bağımsız beylikler halinde hüküm sürdüler. Mülûkû't-tavâif (1031-1095) diye anılan bu dönemde Endülüs Müslümanlarının içte ve dışta oldukça zayıfladığı hatta yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kaldığı bilinmektedir.

1085 yılında Tuleytula (Toledo) şehrinin Hıristiyan haçlı ittifakı sayesinde Kastilya-Leon Kralı VI. Alfonso (1065-1109) tarafından ele geçirilmesi üzerine, Endülüslü melikler adına Abbâdîler'in (1023-1091) lideri el-Mu'temid (ö. 1094), Mağrib'te güçlü bir devlet olan Murâbitlar'ın (1056-1147) lideri Yûsuf b. Taşfîn'den (ö. 1109) yardım istedi. Yûsuf'un Endülüs'te başarılı harekâtının ardından ülke 1147'ye kadar Murâbitlar'a, 1238'e kadar da onların yerini alan Muvahhidler'e (1130-1269) bağlı mümtaz bir eyalet olarak idare edildi.

Muvahhidler'in düşmesinden sonra ise, Hıristiyan Reconquista hareketi (718-1492) karşısında Endülüs'ün alanı iyice küçüldü ve güney şeridinde sıkıştı. Bu son topraklara Nasrîler veya Ahmerîler Hânedanı adına Muhammed b. Nasr İbnü'l-Ahmer hâkim oldu (1232). Gırnata (Granada) merkezli Nasrîler'in elinde Endülüs Devletinin ömrü 2 Ocak 1492 tarihinde sona erdi.¹⁰ Hıristiyan egemenliğinde kalan Müslüman ve Yahudilerin ekserisi, takip eden bir asır içerisinde İspanya Krallığı tarafından ya sürgün edildi ya da zorla hıristiyanlaştırıldı. Din değiştirme baskısına direnenler ise, ya Engizisyon işkencesi altında öldürüldü ya da meydanlarda diri diri yakıldı.¹¹

Şimdi bu genel girişten sonra siyasi ve toplumsal ilişkileri ayrıntılarıyla ele almak, konuyu kavramak bakımından daha yararlı olacaktır.

B. İdrîsîler Dönemindeki Siyasi İlişkiler

789-985 yılları arasında Fas'ta (el-Mağrib) hüküm süren ilk Müslüman hânedan olan İdrîsîler, Türkiye'de Fas adıyla malum el-Mağrib (Morocco) ülkesi ve çevresinde İslamiyet'in yayılmasına vesile olmakla tanınırlar. Bunun yanında onlar Mağrib-Endülüs ilişkilerinde yaşanan ilkler bakımından da hususi bir yere sahiptirler. Çünkü 756 yılından itibaren hem Endülüs Emevileri hem de İdrîsîler, kanlı-kavgalı oldukları Abbâsîler'in halifeliğini meşru saymıyor ve onlara karşı siyasi-dini bir mücadele yürütüyorlardı.¹² Bu nedenle bu hânedanın kısaca tanınması ve Endülüs ile ilişkilerinin tespit edilmesi bu çalışmanın konusu bakımından önem arz etmektedir.

Hanedanın kurucusu, Hz. Ali'nin oğlu Hasan'ın neslinden olup soyu Fas şeriflerinin bir kolunu meydana getiren İdrîs b. Abdullah'tır (I. İdrîs, 789-791). Kendisi Fah Savaşı'nın (169/786)¹³ ardından Tanca'ya kaçmıştı. Daha sonra Velîlâ'da Berberi Evrebe kabilesinin kendisine biat etmesiyle Velîlâ merkez olmak üzere kabile devleti İdrîsîler'in temelleri atıldı (172/789). İdrîs'in oğlu babasının kurduğu Fâs'ı başşehir yaptı. Devletini Arap-İslam devleti tarzında teşkilâtlandırdı ve gerçekleştirdiği fetihlerle sınırlarını

¹⁰ Endülüs şehirlerinin Katolik Hıristiyan Reconquista hareketi sonucu düşmesi sürecinde yaşananlar konusunda geniş bilgi için bkz. Lütfi Şeyban, *Reconquista: Endülüs'te Müslüman-Hıristiyan İlişkileri*, İz, İstanbul 2003.

¹¹ 1492 öncesi ve sonrasında düşen şehirlerdeki Endülüslülerin durumu hakkında geniş bilgi için bkz. Şeyban, Lütfi, *Mudejares & Sefarades Endülüslü Müslüman ve Yahudilerin Osmanlı'ya Göçleri*, İstanbul 2010.

¹² Mustafa Öz, "Muhammed b. Abdullah el-Mehdî", *DİA*, Çevrimiçi: islamansiklopedisi.org.tr/muhammed-b-abdullah-el-ehdi (18.04.2020).

¹³ Ethem Ruhi Fıçlalı, "Fah", *DİA*, Çevrimiçi: islamansiklopedisi.org.tr/fah (12.04.2020).

genişleterek Mağrib-i Aksâ'nın en güçlü devleti haline getirdi. Kurtuba'da (Córdoba) (202/817) ve Tunus'ta (209-211/824-826) meydana gelen isyanlar yüzünden kaçarak Fas'a gelen Araplar devletin üst kademelerinde görevlendirildi. Bu sayede İdrîsîler'in Arap karakteri güçlendi. Devletin sınırları doğuda Şelif nehrine (Cezayir) ve Güney Fas'ta Sûs'a kadar uzanmaktaydı.¹⁴

Başşehir Fâs'ta iktidarın belirleyicisi konumunda bulunan iki havâs kesim vardı. İlki Kayrevan'dan getirilerek şehre iskân edilenlerin oluşturduğu Karaviyyîn Mahallesi (Udvetü'l-Karaviyyîn), diğeri ise Kurtuba'dan sürülen Endülüs'lüler'in iskân edilmesiyle oluşan Endülüs'lüler Mahallesi (Udvetü'l-Endelüsiyyîn) idi. Bu iki mahallenin havâs ya da eşrâfi, kendilerine mühim pozisyonlar verilmesi sonucu devletin kaderinde etkili oldular. Bu sayede Endülüs'teki Şam karakterli siyaset ve toplum gelenekleri de bölgeye taşınmaya başlandı.

Endülüs'ten gelenleri biraz yakından tanımak gerekirse, bunlar Müvelledler¹⁵ olarak bilinen toplumsal bir tabakaya mensup idi. Endülüs tarihinde Müvelled adını öne çıkaran asıl gelişme, III./IX. yüzyıl boyunca bu zümre tarafından Emevî İslam idaresine karşı gerçekleştirilen isyanlardır. Temelinde, iktidar ile yerli aristokratlar arasında yaşanan nüfuz çatışması, ülkede yaşanan kurak ve kıtlığa rağmen devletin fazla vergi alması, bazı idarecilerin ve Arap toplulukların Müvelledlere baskı uygulaması gibi faktörler vardı. İlk defa I. Hakem devrinde görülmüş, II. Abdurrahman ve I. Muhammed dönemlerinde devam etmiş, Münzir ve Abdullah dönemlerinde ise yoğunlaşmıştı fakat 920'li yıllarda III. Abdurrahman tarafından sona erdirilmişti. Bunlar daha çok şehrin varoşlarında (rabaz) toplanmışlardı. Bu nedenle onların ilk isyanı “er-Rabaz”, isyancılar ise “er-Rabazî” olarak anılır. Müvelledler hem şehir merkezlerinde hem de köylerde Müsta'ribler (zimmî Hıristiyanlar) diye anılan diğer bir Endülüs topluluğuyla iç içe yaşıyorlardı. Bu iki topluluk, aralarındaki din farklılığına rağmen birbirleriyle iyi ilişkiler içindeydiler. Devlet yönetiminde ümerâ (siyasetçiler) ile neredeyse yakın yetkinlik ve etkinliğe sahip bulunan fakihler (hukukçular), Müvelledler üzerinde belirgin bir etkiye sahiptiler. İşte bu sayede, idare tarzını ve kişiliğini İslami ilkelere aykırı buldukları I. Hakem'e karşı bütün varoş halkını ayaklanmaya sevk edebilmişlerdi. Ayaklanma sebebiyle sürgün edilenlerin sayısı sekiz binden yirmi bine kadar değişen rakamlarda verilmektedir. Bunların hemen tamamı Fas/Mağrib'e gitmek zorunda kalmıştı. İçlerinden beş yüz kadarı seçkin süvari olarak İdrîsî ordusunda yer aldı ve diğer ekserisi ise Fas/Mağrib toplumunun muhtelif katmanlarında etkin oldular.¹⁶

Zamanla devlet içinde yaşanan iktidar mücadelelerinde Endülüs Mahallesinin desteği, bazen taht sahibini belirleyebilecek kadar etkili olurdu. Mesela Sufriyye Hâricîleri'nden Abdürrezzâk el-Fihri, başlattığı isyanda başarılı olarak İdrîsî Sultanı II. Ali'yi yendi. Ali hânedanın temel desteğini sağlayan Evrebe kabilesine sığındı. Ardından Fâs'a giren Abdürrezzâk şehrin Endülüs mahallesinde halkın biatını aldı. Ona teslim olmayan Karaviyyîn Mahallesi halkı ise hânedandan Yahyâ b. Kâsım b. İdrîs'i şehre çağdırdı. Fâs'a gelerek tahta oturan III. Yahyâ (ö. 292/905), Hâricîler'i başşehirden çıkarmayı başardı. Hem şehir halkının hem de Endülüs'lüler'in biatını aldı.

¹⁴ Harekât, *el-Mağrib*, I, 97-98, 109; Yılmaz Öztuna, *İslam Devletleri, Devletler ve Hanedanlar*, Kültür Bakanlığı, Ankara 1996, I, 209 vd.

¹⁵ Müvelledler, yaygın olarak “Endülüs'te ilk mühtedilerin soyundan gelen nesiller” şeklinde tanımlansa da, menşeyi itibarıyla iki gurubu kapsar. İlki, Hıristiyan işgali öncesinde yani Müslüman hâkimiyeti döneminde İslâmiyet'i seçerek Müslüman olmuş iken, Endülüs'ün son devresinde Katolik işgalinden sonra çeşitli sıkıntılar karşısında eski dinine dönerek hıristiyanlaşan ailelerden müteşekkildir. İkinci gurup ise, Müslüman baba ile gayrimüslim anadan doğan çocukları kapsar. Endülüs'te toplumsal yapı konusunda bilgi için bakınız: Ebu'l-Hasen Alî İbn Bessâm eş-Şenterîni (ö. 542/1147), *ez-Zahîra fî mehâsini ehli'l-Cezîre*, thk. S.M. el-Bedrî, Beyrut 1998, I-IV; Lisânüddin Muhammed b. Abdullah İbnü'l-Hatîb el-Gırnâtî (713-776/1313-1374), *el-İhâta fî ahbâri Gırnâta*, nşr. M. Abdullah 'Înân, Kâhire, Dârü'l-Mekşûf, 1973, I, 134 vd.; Muhammed b. Abbûd Beneşrîfe, *Cevâhib mine'l-vâki'l-Endelüsî fi'l-karni'l-hâmisi'l-Hicrî*, Titvân 1987, s. 15 vd.; Eliyahu Ashtor, *Jews of Moslem Spain*, trn. J.M. Klein, Philadelphia 1993, I, 291 vd.

¹⁶ Sâmîye M. Mes'ad, *el-Alâkâtü beyne'l-Mağrib ve'l-Endelüs fi asri'l-Hilâfeti'l-Ümeviyye (300-399/912-1008)*, Ayn li'ddirâsât ve'l-buhûsi'l-insâniyye ve'l-ictimâiyye, İskenderiye 2000, s. 20; Mehmet Özdemir, "Müvelledün", *DİA*, Çevrimiçi: islamansiklopedisi.org.tr/muvelledun--endulus (19.04.2020); Muhammed b. İbrahim Ebâ'l-Hayl, *el-Endelüs fi'r-rub'i'l-ahîr mine'l-karni's-sâlisi'l-Hicrî (275-300/888-912)*, Mektebetü'l-Melik Abdülazizi'l-âmmeti's-Suûdiyye, Riyad 1995, s. 83 vd.

Daha sonraki İmam IV. Yahyâ (ö. 310/922), tarihçiler tarafından İdrîsîler'in en güçlü hükümdarı olarak tanıtılır. Çünkü o adaleti, fazileti ve cengâverliği yanında, toplumu idare etmede temel olan ahlak-hukuk ilkelerinin kaynağı dini ilimleri de iyi bilen bir âlimdi. Ülke en geniş sınırlarına onun zamanında ulaştı. Saray Endülüs ve diğer İslam ülkelerinden gelen âlim ve şairlerle doldu.¹⁷

Kurulduğu yıllardan itibaren Abbâsîler ve onlara bağlı Ağlebîler'in siyasi hîleleriyle başa çıkmaya çabalayan İdrîsîler, IV. Yahyâ'nın son zamanlarında biri doğuda diğeri kuzeyde önemli iki yeni büyük komşu Müslüman ülkenin saldırılarıyla yüzyüze geldiler. 297/909 yılında İfrîkiye'de kurulmuş olan Fâtımîler, Cezayir'i aldıktan sonra bütün Mağrib'i ele geçirmek için İdrîsî topraklarına yöneldiler. Diğer taraftan, Şîî Fâtımîler'in evvela Mağrib/Fas coğrafyasına hâkim olmasından, ardından da Endülüs'e yönelmesinden endişe duyan Endülüs Emevî Devleti (756-1031) de, bölge üzerine güçlü ordular sevk etmeye başladı. III. Abdurrahman (912-961), Mağrib kıyı şehirlerinden bazıları ele geçirerek birer askeri üs haline dönüştürdü. Diğer yandan Fâtımîler'in Endülüs'te kendilerine taraftar bularak iç kargaşa çıkarma planlarını bertaraf etti.¹⁸ el-Cezîretü'l-Hadrâ'ya tersane ve Tarîf'e (Tarifa) de yazlık köşk inşa ettirerek, Fâtımî gemilerinin Endülüs'teki taraftarlarına lojistik destek sevkiyatına mani oldu ve bütün bu tedbirler sayesinde devletin Mağrib kıyılarındaki egemenliği temin edildi. Abdurrahman ayrıca bu mücadeleyi kazanma yolunda kendi halifeliğini ilan etti. Böylece Sünnî Müslüman toplumunun dini ve siyasi temsilcisi sayılan Abbâsîler'in zayıfladığı bu dönemde, hem Sünnî dünya Müslümanlarının Şîî Müslüman topluluklara karşı ihtiyaç duydukları itimat ve itibarı yeniden sağlama hem de kendi halkını dünyada söz sahibi bir ülkenin tebaası olmakla yüceltme maksadını büyük ölçüde gerçekleştirme imkânına kavuştu. Kendisinden sonraki II. Hakem (961-976) ve II. Hişam – Hâcib el-Mansûr Muhammed İbn Ebî Âmir (ö. 392/1002) dönemlerinde de aynı siyaset takip edildi. Yaklaşık olarak yetmiş yıl süren bu süreçte, Endülüslüler Mağrib kıyılarında zaman zaman hâkimiyet tesis etmeyi başardılar ve Endülüs Emevî Devleti adeta bir Batı Akdeniz imparatorluğu hüviyetine erişti. Diğer yandan, IV./X. yüzyılın başından itibaren İdrîsîler'e ait şehirler birbiri ardınca bu iki devletten birinin eline düşmeye başladı. İdrîsî emîrleri bazen direnerek, bazen de kuvvetli olan tarafa itaat ederek varlıklarını sürdürmeye çalıştılar.¹⁹

İdrîsîler'in topraklarını ele geçirerek kendi devletini güçlendirmek ve bu sayede bütün İslam yurdunda tek halife olmayı isteyen Fâtımîler ile, aynı amaçla hareket ettiği anlaşılan Endülüs Emevî Halifesi III. Abdurrahman arasında uzun süren hâkimiyet mücadeleleri yaşandı. Bölgede bazen hutbe Endülüs halifesi adına, bazen de Fâtımî halifesi adına okundu. Kuzeyindeki İspanya Hıristiyan krallarının saldırılarına karşı daima hazır vaziyette olması gereken Endülüslüler, Fas/Mağrib coğrafyasında yayılarak yönetecek kadar büyük imkânlarla sahip değillerdi. Bu nedenle amaçları yalnızca kıyılarda müstahkem mevkiiler edinmek ve Şîî tehdidini bertaraf etmektir. III. Abdurrahman'ın ardından Endülüs tahtına oturan oğlu Halife II. Hakem de babası gibi bölge üzerindeki hâkimiyetin sürdürülmesi adına gerekeni yaptı. Ordu Komutanı Gâlib b. Abdurrahman es-Saklebî kumandasında büyük bir orduyu Mağrib'e gönderdi ve bölge Endülüs'e bağlandı (364/975) fakat Endülüs'te rehin tutulan II. Hasan iki yıl sonra Endülüs'ten çıkarılınca Mısır'a giderek Fâtımî sarayına sığındı 373'te (984). Fâtımî desteğiyle Endülüs hâkimiyetine karşı isyan etti ama Sebte civarında Endülüs ordusuna yenildi ve Kurtuba'ya götürülürken yolda Hâcib el-Mansûr'un emriyle öldürüldü (375/985). II. Hasan'ın ölümüyle İdrîsî hânedanı da sona ermiş oldu. Daha sonra bu aileden Ömer b. İdrîs'in neslinden gelen Ali b. Hammûd, Sebte'nin hâkimi iken, Endülüs'te Emevî Devleti'nin zayıflamaya başladığı sırada ortaya çıkan Mülûkü't-tavâif'ten birisi olan Hammûdîler hânedanını kurdu.²⁰

Ali b. Hammûd, Meriye (Almeria) hâkimi Slav asıllı Hayrân el-Âmirî'nin yardımıyla Endülüs'e geçti. Zenâte kabilesine mensup Endülüslü Berberilerin de desteğiyle ciddi bir mukavemetle karşılaşmadan Kurtuba'ya (Córdoba) girdi (407/1016). Otorite boşluğundan yararlanarak kendisini Nâsır-Lidinillâh lakabıyla halife ilân etti. Böylece Kurtuba, Emevî soyundan gelmeyen hatta Hz. Ali evlâdına mensup bir sülâlenin idaresine geçmiş oldu. Kurtubalılar gerek uzun süredir kendilerini bıktıran iç

¹⁷ Harekât, *el-Mağrib*, I, 110.

¹⁸ Kalkaşendî, V, 245.

¹⁹ Harekât, *el-Mağrib*, I, 105-107; Mes'ad, s. 25, 34, 82-112.

²⁰ Kalkaşendî, V, 247; Mes'ad, s. 99-112; Muhammed Razûk, "İdrîsîler", DİA, Çevrimiçi: islamansiklopedisi.org.tr/ idrisiler (11.04.2020).

çekişmeler, gerekse Ali b. Hammûd'un başlangıçtaki âdil icraatı sayesinde beklenenin aksine bu duruma karşı çıkmadılar fakat iki yıl sonra Emevi hânedanı mensupları ve taraftarlarının direnişi sonucu gelişen olaylar, onun da sonunu getirdi (409/1018). Ardından Berberiler tarafından işbaşına getirilen hânedan mensupları, liderlik kavgaları sebebiyle Endülüs'te ciddi bir varlık gösteremediler. Sonuçta Hammûdîler, Endülüs'te Kuzey Afrikalı Berberiler'in hâkimiyetini kurmak isteyen ilk hânedandır. Her ne kadar bunlar Hz. Ali'nin Berberleşmiş Arap torunları iseler de Endülüs'e Ali Evlâdının liderleri olarak değil Kuzey Afrika Berberilerinin temsilcileri olarak gelmişler ve kendilerini Kuzey Afrika ve Güney Endülüs'ün hükümdarı, Müslümanların halifesi olarak görmüşlerdir. Kurtuba'dan Cebelitârik'a kadar uzanan bölgede farklı zamanlarda kısmi egemenlik kurdularsa da kalıcı ve etkili olamadılar.²¹

C. Fas Ekseninde Endülüs'ün Abbâsîler, Fâtımîler ve Hıristiyanlar ile Mücadeleleri

Hz. Muhammed tarafından Medine merkezli tesis edilmiş bulunan İslam devleti içinde, 750 yılında hânedan değişikliği oldu ve iktidar Emevîler'den (661-750) Abbâsîler'e (750-1258) geçti. Bu arada Abbâsîler'in Emevî kıyımından kurtulan Abdurrahman b. Muâviye, Fas'lı dayılarının ve bölgedeki emevi taraftarı kabilelerin yardımlarına güvenerek Kuzey Afrika'ya sığındı. Oradan da Endülüs'e geçerek Endülüs Emevîleri'ni kurdu (756-788).

Bundan sonra zaten bir varoluş mücadelesi içerisinde olan Endülüs Devleti, bir yandan içte merkezî idareye karşı etkili olacak isyanları bastırmakla uğraşacak ve diğer yandan da dışta dört farklı "düşman" ile mücadele edecekti. Bunlardan ilki ve en tehlikelisi elbette İberya Reconquista hareketiydi. İkincisi Reconquista'ya sürekli dini ve fiili destek sağlayacak olan Franklar ile müttefikleriydi. Üçüncüsü Maşrik İslam yurdunda Abbâsîler ve sonuncusu da Abbâsîler'den daha yakın tehlike teşkil eden Mağrib'te Fâtımîler (909-1171) idi.

Abdurrahman'ı elinden kaçıran Abbâsî halifeleri, kendi idarelerinden ayrılmış olan Endülüs'ü tekrar kendi devletlerine bağlama çabasına giriştiler. Halife Ebû Ca'fer el-Mansûr döneminde (745-775) yoğun şekilde başlayan Endülüs-Abbâsî mücadelesi, coğrafi uzaklık nedeniyle doğrudan orduların karşılaşması şeklinde değil, doğal olarak Kuzey Afrika merkezli cereyan etti. Bunun için Kuzey Afrika'da yaşayan kabilelere ve onların kurdukları emîrlikler ya da devletlere hâkim olabilmek için iki taraf arasında çeşitli mücadeleler yaşandı. Aslında bu mücadelede, Mağrib bölgesinde veya dışında, fiili olarak saldıran taraf Abbâsîler, kendisini savunan taraf ise Endülüs Emevîleri idi. Çünkü Mağrib'teki kendilerine tâbi liderleri gizlice Endülüs'e sokarak içeride isyanlara sebep olmak suretiyle idareye sahip olma girişimlerinde bulunanlar Abbâsîler idi. Sonuçta bazen Abbâsîler ve bazen de Endülüs Emevîleri Mağrib bölgesi üzerinde söz sahibi oldu ama Abbâsîler'e de Endülüs üzerindeki emellerine erişme imkânı verilmedi.

Endülüs'ün bir diğer düşmanı, Avrupa'nın en büyük gücü olan Franklar idi. Abbâsîler Frank krallarıyla (Pepin, 751-768 ve Şarlman, 768-814) diplomatik ilişki kurarak Endülüs'e saldırımları konusunda anlaştilar ve böylelikle Endülüs'ü hem güneyden ve hem de kuzeyden kuşatma yoluna gittiler. Şarlman'ın Abbâsîler'e yardım etmesinin sebebi, sadece iki tarafın da ortak hedefi olan Endülüs'ü almak değildi. Aynı zamanda, Hıristiyan dünyaya hâkim olma mücadelesi içinde olduğu Bizans İmparatorluğu'na karşı Abbâsîler'i destekleme düşüncesi bunda etkiliydi. Nitekim, Şarlman bu anlaşma uyarınca Endülüs üzerine iki sefer düzenledi. İlkinde başarılı olamadı fakat ikinci seferinde başarı sağlayarak Berşelûne'yi (Barcelona) ele geçirdi (801).²²

Murâbitlar zamanına gelindiğinde, dini ve siyasi meşruiyet sembolü olarak Abbâsî halifesine bağlılık arz etmiş olan Murâbitlar'ın, sonradan Endülüs'e hâkim olmaları sonucu dolaylı ve şeklen de olsa, Abbâsîler Endülüs'e hâkim olmuş sayılabilirler fakat bu kez de Abbâsîler'i Endülüs'ü ele geçirmeye sevk

²¹ Kalkaşendî, V, 248; Mehmet Özdemir, "Hammûdîler", DİA, Çevrimiçi: islamansiklopedisi.org.tr/hammudiler (12.04.2020).

²² Hasan İbrahim Hasan, Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi, çev. İsmail Yiğit, Kayıhan Yayınları, İstanbul 1985-1986, III, 37 vd.; Hugh Kennedy, Muslim Spain and Portugal, Longman, London 1996, s. 34-35,37; W. Montgomery Watt, Fî târihi İsbanya el-İslamiyye, çev. M. Rıza Mısıri, Şeriketü'l-Matbûât, Beyrut 1994, s. 64; Hakkı Dursun Yıldız, "Abbâsîler", DİA, Çevrimiçi: islamansiklopedisi.org.tr/abbasiler#1 (13.04.2020); Abdülaziz Feylâfî, el-Alâkâtü's-siyasiyye beyne'd-Devleti'l-Ümeviyye fi'l-Endelüs ve düveli'l-Mağrib, elMüessesetü'l-vataniyye li'l-kitâb, el-Cezâir 1983, s. 75, 79 vd.

eden Emevî aslı unsuru zaten ortadan kalkmış ve artık Abbâsîler diye müstakil bir devlet de yoktu. Çünkü artık onların ülkesi Selçuklular'ın eline geçmişti ve hilâfet de dini ya da siyasi ve toplumsal meşruiyetin temsil ve denetleme makamı olarak Abbâsî hânedanının uhdesinde kalmıştı.²³

Mağrib coğrafyasında 909 yılında kurulan Fâtımîler'e gelince, bunlar Şîi ya da Alioğulları taraftarı oldukları için en başta bu yüzden Sünnî olan Endülüslüler ile anlaşmaları zordu. Sonra, Hz. Ali ile Muâviye arasında cereyan eden Sıffîn Savaşı (657) sonrasında meydana gelen acı olaylar nedeniyle Fâtımîler, Emevîler'i ezeli bir hasım olarak görüyorlardı. Dolayısıyla kendi Şîi ideolojilerini İslam dünyasına yayma çabasına giren Fâtımîler'in ilgi alanları içinde Endülüs de vardı. Bu nedenle oraya seçkin propagandacılarını (dâî) salarak dini ve siyasi nitelikte gizli faaliyet içine girdiler. Halk arasında özellikle Emevî idaresinin meşrû olmadığı fikrini yaymaya çalıştılar.²⁴ Bu arada, Kuzey Afrika üzerinde hâkimiyet kurma mücadeleleri, tarafların ilişkilerinde en belirgin yanı teşkil etti.

Her ne kadar Abbâsîler Endülüs'e bazı Mağribli kabileler vasıtasıyla fiili müdahalede bulduysa da, bunlar pek başarılı olmadı fakat Abbâsîler ile olandan farklı olarak, Fâtımîler ile yapılan Fas ya da Kuzey Afrika hâkimiyeti mücadeleleri bazen dolaylı ve fakat bazen de doğrudan kanlı savaşlar şeklinde cereyan etti. Bu mücadele içinde bir hamle olarak III. Abdurrahman, Fâtımîler'e karşı halk desteğini temin maksadıyla kendisini "halife" ilan etti (929). Dinî ve siyasi bir sembol olarak değeri büyük olan halifelik, Fâtımîler'e karşı olduğu kadar Abbâsîler'e karşı da Endülüs'ün bağımsızlığını ve üstünlüğünü ifade etmesi bakımından etkileri büyük oldu. Sonuçta, Endülüslüler ile başa çıkamayacağını anlayan Fâtımîler Kuzey Afrika'da tutunamadılar ve dikkatlerini Mısır'a çevirdiler. Bu arada belirtmekte yarar var ki, karşılıklı yaşanan harplerde Fâtımî ordusundaki Türkî unsurların da yer aldığı bilinmektedir. Nitekim Fâtımîler başta Arap ve Berberi olmak üzere Slav, Türk, Zenci ve Ermeni gibi farklı milletlerden askeri unsurları ordularında istihdam etmişlerdi.²⁵

Endülüs'ün İslam dünyasının o zamanki iki büyük devleti olan Abbâsîler ve Fâtımîler'e karşı yürütmüş olduğu güç mücadelesi, diğer önemli dâhili ve hârici unsurlarla birlikte, ülkenin karada ve denizde bağımsız ve hasımları gibi büyük bir güç olarak doğması yolunda etkisi büyük oldu. Franklar'a karşı kısmi bir zaafiyete sebebiyet vermiş olsa da, öldürmeyen saldırılar Endülüs'ü ihya etmişti. Çünkü içeride ve dört bir yanda mevcut mühim tehditler karşısında sürekli uyanık ve üretken bir tutum sergileyebilen idareciler, sonunda bu tecrübelerini büyük devlet olma yolunda değerlendirmeyi başardılar.²⁶

D. Murâbitlar (1056-1147) Dönemindeki Siyasi İlişkiler

İdrîsîler'den sonra Mağrib-Endülüs ilişkilerinde hususi bir yere sahip ikinci Mağribi devlet Murâbitlar'dır. Bu nedenle bu devletin kısaca tanınması ve Endülüs ile ilişkilerinin tespit edilmesi bu çalışmanın konusu bakımından önem arz etmektedir. Murâbitlar (Almoravides), Kuzey Afrika'da (Mağrib, Fas) kurulan ve başşehri Merakeş olan bir Berberi hânedanın adıdır. Murâbitlar Devleti, Mağrib yanında Cezayir'in bir kısmı ile Endülüs ve el- Cezâiru'ş-Şarkıyye'de (Balear Adaları, Cüzürü'l-Belyâr)²⁷ hâkim olmuştur. Devletin kurucuları, aslen Himyer'e mensup Sanhâce kabilesinin Lemtûne ve Güdâle boylarıdır.²⁸

²³ Feylâlî, s. 85 vd.; Hasan Ali Hallâk, el-Alâkâtü'l-hadâriyye beyne'ş-şark ve'l-garb fi'l-usûri'l-Vüstâ: el-Endelüs-Sikilliye ve'ş-Şâm, Dâru'l-Câmiyye, Beyrut 1986, s. 75 vd.; M. Hüseyin Şendeb, el-Hadâratü'l-İslamiyye fi Bağdâd fi'n-nısfı's-sânî mine'l-karni'l-hâmisi'l-hicrî (467-516), Dâru'n-nefâis, Beyrut 1984, s. 130 vd.

²⁴ Mehmet Özdemir, Endülüs Müslümanları, I, TDV, Ankara 1994, s. 107-108; Feylâlî, s. 127 vd.; Eymen Fuâd Seyyid, "Fâtımîler", DİA, Çevrimiçi: islamansiklopedisi.org.tr/fatimiler#1 (14.04.2020)

²⁵ Mes'ad, s. 83-106; Kennedy, s. 96-97; Ahmed Muhtâr el-Abbâdî, Fî't-târîhi'l-Abbâsî ve'l-Fâtımî, Müessesetü Şebâbi'l-Câmia, İskenderiye 1987, s. 315 vd.; Nihat Yazılıtaş, "Fâtımî Ordusunu Meydana Getiren Etnik Unsurlar", Türkiyat Araştırmaları Dergisi, S. 18, Konya (2005), s. 196-201 (189-210).

²⁶ Emevîler idaresindeki Endülüs çağlarındaki toplumsal ve kültürel gelişmeler konusunda geniş bilgi için bakınız: Hüseyin Yusuf Düveydâr, el-Müctemaü'l-Endelüsî fi'l-asri'l-Ümevî (138-422/755-1030), Matbaatü'l-Hüseyni'l-İslâmiyye, Kâhire 1994, s. 201-386.

²⁷ İsmâil Sâlim Sîsâlim, Cüzürü'l-Endelüsî'l-Mensiyye, Dâru'l-ilm li'l-melâyîn, Beyrut 1984, 268 vd.

²⁸ Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. Hallikân (ö. 681/1282), Vefeyâtü'l-A'yân ve enbâ'ü ebnâ'i'z-zamân, nşr. İhsan

1009 yılında Endülüs Emevileri idarecilerinin, merkezi devlet otoritesini sağlayamaz duruma düşmesiyle ülke parçalandı ve kendi içinde bir devletçikler bütünü (Mülükü't-tavâif) haline dönüştü. Bununla birlikte kuzeydeki İspanya krallıklarının 1085'te Tuleytula'yı (Toledo) işgali üzerine, idareciler büyük korkuya kapılarak Murâbitlar Devletinin ilk büyük sultanı Yusuf b. Taşfin'den (1060-1109) yardım istediler. Yusuf'un Endülüs'e çıkarak önce Katolik saldırılarını durdurması (Büyük Zellâka/Sagrajas Zaferi, 479/1086) ve ardından tüm emirliklerin hâkimiyetine son verip Endülüs'ü bir eyalet şeklinde kendi devletine bağlaması sonucu, ülke 57 yıl (483-540/1090-1147) bu Mağribi devletin idaresinde kaldı.²⁹

Tarihi bir gerçek olarak ifade edilmelidir ki, Katolik Reconquista hareketine karşı Endülüs'ün müdafaa tarihi Murâbitların yeri çok önemlidir. Çünkü aslında Haçlı savaşları ya da Haçlı Seferleri tarihinin pek bilinmeyen ilk cephesi, Reconquista ya da "İberya Haçlı seferleri" (Iberian crusade) adı altında Avrupa Hıristiyanlarının saldırılarına maruz kalan Endülüs olmuştur. 1085 yılına gelindiğinde bu saldırıları püskürtebilecek güce sahip en yakın devlet de Murâbitlar idi fakat Endülüs'ün Murâbitlar'a bağlı bir eyalet haline gelmesi, Katolik İspanya krallıklarının saldırılarını durdurmaya yetmedi.

Murâbitlar'ın Endülüs'te Katolik İspanya krallıklarına karşı kazandığı büyük Zellâka zaferi (1086), beşiğini İspanya'nın teşkil ettiği ve kısa süre sonra Doğu İslam dünyasının başına gelecek olan Haçlı Seferleri tarihinde önemli bir aşamayı teşkil etmektedir. İslami kaynaklarda savaşın haçlı rengi üzerinde durularak zafer bir efsâneye dönüştürülmüş olmasına rağmen, gerçekte Alfonso ve haçlı müttefiklerini bir süre durdurmakla kaldı, yani kalıcı bir fayda sağlamadı. Çünkü, şartlar çok müsait iken Yusuf Alfonso'nun gücünü kırmadan geri çekilmek durumunda kaldı. Bu çekilmeden sonra, 1076 yılından bu yana bozuk olan Kastilya ile Aragon ilişkileri düzeldi. Alfonso, dağılan ordusunu toparlama ve kısa süre sonra yeniden İslam topraklarına saldırma fırsatını elde etti lakin Yusuf'un makamı ve zamanın şartları gereği taşıdığı sorumluluk göz önüne alındığında, çekilmenin haklı nedenleri olduğu görülecektir.³⁰

Her şeye rağmen Zellâka'nın ardından "Reconquista" hareketine karşı "Cihad" hareketi kaldığı yerden sürdürüldü. Ardarda yaşanan gelişmeler bunun delilidir. Mesela Tuleytula kuşatması ve hemen ardından Endülüs'ün Murâbitlar tarafından birleştirilmesi (1090-1104). Bu birleşme hem Endülüs hem de Mağrib'in İslam tarihinde ilk kez tek devlet çatısı altında gerçekleşmesi bakımından dikkate değerdir.

Ardından gelişen hâdiseler şöyledir. Künneşre (Consoicra) zaferi (1097) ve Tuleytula kuşatması (1098), VI. Alfonso'ya karşı kazanılan Uklîş (Ucles) zaferi (1108), yine Tuleytula kuşatması (1109), Talebîre (Talavera) ve Kulumriye'nin (Coimbra) fethi (1111 ve 1117), bu kez Vâli Mezdeli'nin Tuleytula kuşatması ve Kastilyalılar ile yapılan diğer çarpışmalar (1114-1115) ve el-Cezâiru'ş-Şarkıyye'nin (Balear Adaları) fethi (1116).

Bununla birlikte tüm bu başarıların ardından, Endülüs'te Murâbitlar'ın gücünün tükenişine işaret eden yeni gelişmeler ve yenilgiler de geldi. Aragon Kralı I. Alfonso'nun Sarakusta'yı (Zaragoza) işgali (1118), Aragon Kralı I. Alfonso karşısında Ketunde (Cutanda) yenilgisi (1120), Gırnata savaşları, Vâli

Abbas, Dâru Sâdir, Beyrut 1978, VII, 128-30; Ebu'l-Abbas Ahmed b. Muhammed b. İzâri (ö. 712/1312'den sonra), el-Beyânü'l-muğrib fi ahbâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib, thk. İhsan Abbas, Dâru's-sekâfe, Beyrut 1983, III, 12 vd.; Ebu'l-Hasan Ali b. Ebû Zer' (ö. 741/1340), el-Enîsü'l-mutrib bi-ravdi'l-kirtâs fi ahbâri mülûki'l-Mağrib ve târihi medîneti Fâs, nşr. G. Johann Tornberg, Dâru'l-Mansûr, Rabat 1973, s. 119 vd.; Ebu'lFidâ' İsmâil b. Ali (ö. 732/1331), el-Muhtasar fi ahbâri'l-beşer, nşr. Mahmud Deyyûb, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut 1997, I, 530; el-Hulelü'l-mevşıyye fi zikri'l-ahbâri'l-Merrâküşıyye (783/1381), nşr. I.S.A. Allouche, Rabat 1936, s. 17 vd.; Himyerî, s. 540 vd.; Kalkaşendî, V, 188 vd.; İbrahim Kâdirî Bûtşîş, el-Mağrib ve'l-Endelüs fi ahdi'l-Murâbitîn, Dâru't-talîa, Beyrut 1993, s. 7-9, 75; Necîb Zebîb, el-Mevsûatü'l-âmme li-târîhi'l-Mağrib ve'l-Endelüs, Dâru'l-emîr, Beyrut 1995, II, 231-34; Kennedy, s. 154 vd.²⁹ İbn Hallikân, VII, 112-13; İbn İzâri, III, 14 vd., 18-30; Muhammed b. Muhammed b. Abdülmelik el-Merrâküşî (ö.703/1303), Kitâbü'z-zeyl ve't-tekmile li kitâbeyi'l-mevsûl ve's-sıla, nşr. M. b. Şerife, Matbûâtü Ekâdemıyyeti'l-Memleketi'l-Mağribıyye, Rabat 1984, II, 427; İbn Ebû Zer', s. 127 vd.; el-Hulelü, s. 15, 23 vd.; Ebu'l-Fidâ', I, 531; İbnü'l-Hatîb, el-İhâta, I, 348-349; Kalkaşendî, V, 258; Hasan b. Muhammed el-Vezzân el-Gırnâtî, Afrikalı Leo (ö. 957/1550'den sonra), Vasfu Ifrikiyâ, nşr. M. Haccî-M. Ahdar, Dâru'l-Garbi'l-İslamî, Beyrut 1983, I, 126, 316, II, 72.

³⁰ James C. Murphy, The History of the Mahometan Empire in Spain, W. Bulmer and Co., London 1816, s. 127. Endülüslüler ile Franklar'ın mücadeleleri hakkında geniş bilgi için bkz. Işın Demirkent, "Franklar", DİA, Çevrimiçi: islamansiklopedisi.org.tr/franklar (11.04.2020).

Taşfın b. Ali'nin seferleri (1128-1139), Aragon Kralı I. Alfonso karşısında Kılâ'a (Alcolea) yenilgisi (1129). Arada her şeye rağmen kazanılan başarılar da vardı, Aragon Kralı I. Alfonso'ya Karşı İfrâğa (Fraga) zaferi (1134) gibi. Daha sonra Taşfın b. Ali döneminde (1143-1146 veya 1149) Kastilya Kralı VII. Alfonso (1126-1157) ile yapılan mücadeleler öne çıktı. Peşinden Doğu Endülüs Vâlisi Yahya b. Gâniye'nin seferleri mühimdir.

Mağrib-Endülüs ilişkileri konusunun kronolojik ilerleyişinde burada yeni bir gelişme çok mühimdir. O da Murâbitlar'a karşı Muvahhid ihtilâlinin başlamasıdır. Kuzey Afrika'da Murâbitlar'a karşı bir dini-siyasi hareket olarak ortaya çıkan (1116) ve Murâbitlar'ın hâkimiyetlerini zedeleyen Muvahhid hareketinin etkisi Endülüs'te de görüldü. Bu durumda hâkimiyet merkezlerini müdafaa derdine düşen Murâbitlar, Endülüs ile yeterince ilgilenemez oldular. Bu sebeple Endülüslülerin başlattıkları isyanlarla yüzyüze kaldılar. Hıristiyan saldırılarına zaten karşı koyamayan Endülüs emîrleri, eğer Murâbitlar'dan sonra Muvahhid desteği gelmeseydi, çok daha erken kendi elleriyle kendi sonlarını getirebilirlerdi.

Murâbitlar'ın bu son ve zor dönemlerinde bütün Endülüs şehirlerini karıştıran isyanlar sonucu başlayan iç savaş esnasında, Endülüslü liderler hem birbirlerine hem de Murâbitlar'a karşı Hıristiyanlardan yardım almaktan geri kalmadılar. Katolik İspanya krallıkları ise, birinci Mülûkü't-tavâif devrinde olduğu gibi, Müslüman emîrlerden gelen bu tür dâvetlere memnûniyetle icâbet ettiler. Çünkü bu yolla iki temel amaçlarına erişme fırsatı yakalıyorlardı. Birincisi, Müslümanlar arasında tefrika yaratarak onlardan bir grubu ezmek ve yardım karşılığında mal-toprak alarak güçlenmek; ikincisi de Endülüs emîrleriyle birlikte paylaştıkları ortak coğrafyanın hariçten gelen Berberiler tarafından istilâ edilmesi tehdidini bertaraf etmektir. Endülüs'te Katolikler ile kendi Müslüman kardeşlerine karşı yapılan bu tür dayanışmanın en çarpıcı örneği, daha sonra Muvahhidler döneminde İbn Merdenîş örneğinde görülecektir.³¹

Bu isyanlar sebebiyle gelen kayıplar ise şöyledir. Haçlıların elinde el-Meriye'nin (Almeria) düşüşü (1147); yine Haçlıların elinde Üşbûne (Lisbon) ve Şenterîn'in (Santarem) düşüşü (1147). Her halükârda, Mağrib'te durdurulamayan Mehdi b. Tûmert öncülüğündeki Muvahhid hareketinin askeri ve siyasi başarısı sonucunda, Murâbitlar yerini Muvahhidler'e bıraktı ve Endülüs coğrafyası da Muvahhidler'e bağlandı.

E. Muvahhidler (1130-1269) Dönemindeki Siyasi İlişkiler

Murâbitlar'dan sonra Mağrib-Endülüs ilişkilerinde hususi bir yere sahip üçüncü Mağribi devlet Muvahhidler'dir. Bu nedenle bu devletin kısaca tanınması ve Endülüs ile ilişkilerinin tespit edilmesi bu çalışmanın konusu bakımından mühimdir.

Muvahhidler Mağrib, İfrikiye, Endülüs ve el-Cezâiru's-Şarkıyye'de hâkim olmuş bir Berberi hânedanın adı olup, kurucusu Ebû Abdullah Muhammed b. Tûmert'tir. İbn Tûmert, Bağdad'ta İmam Gazzâlî'den de ders almış ve görüşlerini Mağrib'te yaydı. Kendisini Mehdi ilân ederek kısa zamanda büyük taraftar kitlesi oluşturdu. Murâbitlar'ı sefâhate düşkün olmakla itham ederek halkı yönetim aleyhine tahrik etti. Muvahhid Devleti'nin gerçek kurucusu sayılan Abdülmümin b. Ali (1145-1163), Merakeş'e girerek (541/1147) Afrika'daki Murâbitlar'ın hâkimiyetini sonlandırdı.³²

Endülüslü âşilerden Ali b. İsa b. Meymûn, Muvahhidler'e biat ederek onları Endülüs'e dâvet etti. Aynı şekilde âşi Ahmed b. Kasî de Mağrib'e geçerek Abdülmü'min ile görüştü ve onu Endülüs'e hâkim

³¹ Şinasi Altundağ, "Murâbitlar", İA, VIII, 584; İbnü'l-Hatîb, A'mâl, s. 252 vd.; el-Merâküşî, s. 278 vd.; Lisânüddin Muhammed b. Abdullah İbnü'l-Hatîb el-Gırnâfî (713-776/1313-1374), A'mâlü'l-a'lâm fimen büya kable'lihtilâm min mülûki'l-İslam, nşr. E. Levi-Provençal, Dâru'l-Mekşûf, Beyrut 1956, s. 251; Makkarî, Nefh, I, 341 vd.; İ. Abdüllatif Denedeş, el-Endelüs fi nihâyeti'l-Murâbitîn ve müstehillî'l-Muvahhidîn: Asru't-tavâifi's-sâni (1116-1151), Dâru'l-Garbi'l-İslamî, Beyrut 1988, s. 47-100, 111-113; Kennedy, s. 189 vd.

³² İzzeddîn Ebu'l-Hasan Alî İbnü'l-Esîr eş-Şeybânî (ö.630/1233): el-Kâmil fi't-târîh, Dâru Sâdir, Brill 1967'den Beyrut 1979-1982, X, 569 vd.; İbn Ebû Zer', s. 172 vd.; Ebu'l-Fidâ', II, 54; Kalkaşendî, V, 122 vd.; Maya Shatzmiller, "al-Muvahhidûn", EI2, VII, 801-802; Şinasi Altundağ, "Muvahhidler", VIII, 765; Rene Basset, "İbn Tûmert", İA, V/2, 831-833.

olmaya çağırıldı (540/1145). Askerî müdahale 541 (1146) yılı başlarında gerçekleşti. Abdülmü'min üç koldan birliklerini Endülüs'e sevk etti (541/1146). Kısa sürede Endülüs'teki Murâbit varlığını bitirdi (552/1157). Böylece Mağrib-Endülüs ilişkilerinde yeni bir dönem başladı.³³

Endülüs'e geçen Muvahhid ordusu, ilk önce Şüreyş ve Rûnde illerinde isyan etmiş olan Ebu'l-Amr b. Azven üzerine yürüyerek onu itaat altına aldı. Arkasından Leble, Mirtele, Şilb, Bâce ve Batalyevs illerine hâkim oldu. Böylece, Batı Endülüs bölgesini ele geçirdikten sonra İşbîliye'ye yöneldi. Bölgedeki liderlerden İbn Kasî, İbn Vezîr ve Yusuf el-Bitrûcî'nin kendilerine katılmasından sonra karadan ve denizden İşbîliye'yi ablukaya aldı. Şehri müdafaadan aciz kalan Murâbitlar'ın komutanı, kaleden çıkarak Karmûne'ye kaçtı. Tâkip esnasında, şehrin kadısı ünlü fakîh İbnü'l-Arabî öldürüldü. Böylece, İşbîliye Muvahhidler'in eline geçti (12 Şaban 541/1147). Kurtuba ise, emîri tarafından talep edilen Hıristiyan destek güçlerinin şehre ulaşmasından evvel ele geçirildi (543/1148).³⁴ Ardından Hammûdiler'in elinde bulunan Bicâye (546/1151) ve el-Meriye bölgesinin (1157) hâkimiyeti geldi.³⁵

Bu arada Hıristiyan krallar da boş durmuyordu. Müslümanların iç mücadelesini fırsat bilerek Turtûşe, Lârîde, İfrâğa ve Miknâse gibi kuzey-doğu Endülüs sınır şehirlerini işgal ederek (1148-1149), Reconquista hareketini yürütmüş oldular. Bazen de Hıristiyanlarla başabaş mücadeleler sürdü. Katolik Hıristiyanların dostu Endülüslü İbn Merdenîş ve İbn Hemüşek ile yapılan mücadeleler gibi. Bütün bu gelişmeler Abdülmü'min'in İber Yarımadası'nı ele geçirme planı (1160-1163) yapmasına sebep oldu fakat büyük hazırlıklar yapmış olmasına rağmen planını gerçekleştirilmeye ömrü vefâ etmedi.

Mağrib-Endülüs ilişkilerinde Ebû Ya'kûb Yûsuf b. Abdülmümin dönemine (1163-1184) gelindiğinde, döneme daha çok Endülüs'ün batı bölgesinde Portekizlilere karşı, bazen de Kastilyalılara karşı yapılan cihat damgasını vurmuştur. Mühim örnek olarak Kastilya'ya karşı başarısızlıkla neticelenen Vebze (Huete) savaşı (1172) ve Portekizliler'in Bâce (Beja) saldırısı (1172) gösterilebilir. Muvahhidler denizde Portekizliler ile çarpışırken, Kastilyalılar da Endülüs topraklarında yeni saldırılar gerçekleştirmekteydiler. Ne var ki Hıristiyanlar kendi içlerinde zora düşünce barış istediler (Büyük Barış, 1173). Bu kez devletin merkezi Merakeş'te veba salgını başgösterdi. Kastilyalılar bunu fırsat bilerek anlaşmayı bozdular ve Kûnka (Conca) düştü (1177). Leonlular'ın Erkeş ile Şerîş'e ve Portekizliler'in Bâce'ye saldırıları (1177) da takip eden çatışmalara örnek teşkil eder. Daha büyük çatışmalar ise şunlardı. Portekizliler ile Ubûrtû ve İşbîliye bölgelerinde yapılan kara ve deniz savaşları (1179-1182), Kastilyalılar ile yapılan Şentefile (Santafila) ve Talebîre (Talavera) savaşları (1182), Portekizlilere karşı başarısız kalınan Şenterîn savaşı (1184). Yaşanan bu yoğun savaşlardan sonra Muvahhidler'in gücü artık birkaç cepheye birden savaşı sürdürecektir durumda değildi. Bu sebeple, daha önemli görülen batı topraklarında yani, Portekiz tarafında mücadeleye devam edildi ancak Hıristiyanlar karşısında pek varlık gösterilemedi.

Ebû Yûsuf Yakub el-Mansûr Döneminde (1184-1199), Şilb şehri Haçlılar ile birleşen Portekizliler tarafından işgal edildi (1189) fakat iki yıl sonra geri alındı. Bu arada Eyyûbîler'in Sultanı Selahaddin Eyyûbî Haçlılara karşı mücadelesinde Muvahhidler'den yardım istedi (1190). Bununla birlikte Muvahhidler'in kimseye yardım edecek gücü kalmamıştı. Her şeye rağmen gelen muhteşem bir başarı ise, ordu içerisinde Türklerin de yer aldığı Büyük Ere (Alarcos) zaferi (591/1195) oldu. Ere zaferi, daha evvel Murâbitlar dönemindeki Zellâka zaferinden (479/1086) sonra Endülüs'te kazanılan en büyük başarı olarak değerlendirilmektedir. Buna rağmen, savaşın sonuç itibarıyla bir müdafaa harbinden öteye fazla bir değer ifade etmediği yönünde yaygın kanâatler mevcuttur. Yine de kısa vadede İspanya Katoliklerinin Endülüs'e karşı saldırılarına bir sınırlama getirdi. Ayrıca, Müslümanların kendilerine olan güvenlerinin tazelenmesine de sebep oldu. Hatta, Endülüs'ün eski azametli günlerine geri dönebileceği umutlarını bile yeşertti. Buna karşın, aynı zafer uzun vadede geniş ve kuvvetli bir Haçlı cephesinin oluşumuna da sebep oldu. Papa III. Innocent'in direktifiyle oluşan bu cephe, 609 (1212) tarihinde Müslümanların oluşturduğu

³³ İbn İzârî, IV, 2-35; İbn Ebû Zer', s. 188; Kennedy, s. 200 vd.; Muvahhidler'in Endülüs ile ilk temasları konusunda daha fazla bilgi için bkz. Denedeş, s. 103, 106; Watt, s. 117-118.

³⁴ Muhammed b. Abdullah eş-Şerîf el-İdrîsî el-Hammûdî (493/1100-548/1154), Nüzhetü'l-müştâk fi İhtirâkı'l-âfâk, I, Âlemü'l-kütüb, Beyrut 1989, I, 541; İbn İzârî, IV, 35-36, 38-40; İbnü'l-Esîr, XI, 158-159; krş. Denedeş, s. 105-106.

³⁵ İbnü'l-Esîr, XI, 223-24; İbnü'l-Esîr, XI, 115, 158-59; İbn Abdülmelik el-Merrâküşî, II, 281 vd.; İbn İzârî, IV, 40-45; Philip Khuri Hitti, Siyasî ve Kültürel İslam Tarihi, çev. Salih Tuğ, Boğaziçi, İstanbul 1989, III, 865 vd.

dev orduyu İkâb'ta hezîmete uğratacak ve Ereğ'in rövanşını alacaktır.³⁶ Ereğ'in getirdiği güvenle Muvahhid halifesinin ilki 1196 yılında ve ikincisi 1197 yılında olmak üzere iki Kastilya seferi ve Tuleytula kuşatması gerçekleşti fakat bu seferlerin kalıcı bir neticesi görülmedi.

Abdülmümin'den sonra en büyük hükümdar olarak görülen Halife el-Mansûr'un vefâtıyla, Muvahhidler Devleti'nin ve de Endülüs'ün tarihinde en parlak devrelerden biri daha kapandı. Bundan sonrası, benzer tarihi kadere sahip olan bu iki İslam yurdu için çözülme ve çürümeye doğru hızlı bir gidişatın başlangıç safhasıydı.

Muhammed en-Nâsır döneminde (1199-1214) Reconquista'ya karşı evvela bazı başarılar kazanıldı. Hıristiyanların müttefiki İbn Gâniye'den el-Cezâiru's-Şarkıyye'nin istirdâdı (1203) ve Şelbatarra (Salvatierra) zaferi (1211) gibi. Bununla birlikte artık kendilerini oldukça güçlü hisseden Katolik haçlılar, İkâb (Las Navas de Tolosa) savaşında (1212) Muvahhid-Endülüs ordusunu feci şekilde yendiler. Birleşik Haçlı ordusuna karşı yaşanan bu hezimet Endülüs tarihi bakımından çok ciddi sonuçlar doğurdu. Muvahhidler'in Endülüs ribâtlarında ve daha doğrusu her bölgesinde bırakmış oldukları birliklerin Hıristiyan saldırılarını durduracak yeterlikte olmamasına bağlı olarak, Endülüs'ün elden çıkma süreci hızlandı. Daha da önemlisi, Muvahhidler'in yüzbinler mevcutlu ordularının deniz ötesinden gelerek İber Yarımadası'nda düşmanlarına karşı estirdiği dehşet havâsı artık kesin olarak sönmüştü. Bu nedenle 1212 tarihi gerçekte artık Endülüs fiilen sona erdiği bir yıl oldu. Bundan sonra Endülüs ne bağımsız bir devlet ve ne de bir başka bağımsız Müslüman gücün parçası olabilecekti.

Murâbitlar gibi Mağrib'ten gelerek Endülüs'teki kötü gidişâta bir süre daha dur diyen Muvahhidler'in, seleflerine nisbetle Endülüs'teki hâkimiyetleri (540-645/1147-1238) daha uzun süreli oldu, 91 yıl. Fakat Muvahhidler, yüzbinler mevcutlu ordularıyla teknik donanım ve askerî strateji bilgisinden mahrum şekilde Endülüs'te gerçekleştirdikleri büyük savaşların ekserisinde kalıcı bir başarı sağlamaktan aciz kaldılar. Bu iki devletin Endülüs'te sarfettikleri enerji, birikim ve gayret güçlerini aşan oranda büyük ve etkili oldu. Fakat sonunda onlar da kendilerine karşı oluşan isyanlarla uğraşırken dağıldılar ve yerine yeni siyasi yapılar oluştu. Endülüs'te bunu değerlendirenler ise, Hıristiyan İspanya krallıkları oldu.

F. Merînîler (1196-1465) Dönemindeki Siyasi İlişkiler

Muvahhidler'den sonra Mağrib-Endülüs ilişkilerinde hususi bir yere sahip dördüncü Mağribi devlet Merînîler'dir. Muvahhidler'in yerini alan Mağrib ya da Fas devletleri içinde en güçlüsü konumunda bulunan Merînîler, düşüşünden evvel Hıristiyanlara karşı direnişinde Endülüs'e destek olmaya çalışan son devlet oldu. Bu nedenle bu devletin kısaca tanınması ve Endülüs ile ilişkilerinin tespit edilmesi bu çalışmanın konusu bakımından önemlidir.

Berberi Zenâte kabilesine mensup büyük bir sülâle olan Merînîler, Mağrib-i Aksâ'ya (Fas) yerleşmelerinden önce Kayrevan'ın güneyinden Sudan sahrasına uzanan geniş bir bölgede hiçbir hükümdara bağlı olmadan ve hiçbir devlete vergi vermeden göçebe hayatı yaşıyorlardı. Muvahhid Halifesi Ebû Yûsuf el-Mansûr'un ordusunda Endülüs'e geçip Ereğ (Alarcos) savaşında (591/1195) büyük yararlılıklar göstermişlerdi. Kurucu liderleri Ebû Muhammed Abdülhakk b. Mahyu'dur. Haçlı ordusu karşısında İspanya'da uğradıkları İkâb (Las Navas de Tolosa) mağlubiyeti (609/1212-13) ardından Muvahhid Devleti, Endülüs ve Kuzey Afrika'da çözülmeye başladı. Bu fırsatı değerlendiren Merînîler Mağrib-i Aksâ'yı ele geçirdiler. Ayrıca Abdülvâdîler Mağrib-i Evsat'a ve Hafsîler de Tunus'a hâkim oldular.³⁷

Son iki asırdır çok yoğun şekilde sürdürülen Katolik Reconquista hareketi karşısında, Endülüs yurdunun yaklaşık 4/5'i kaybedilmişti. 1212 yılında yaşanan İkâb hezimetinden sonra, beklendiği gibi

³⁶ Mehmet Özdemir, "İbn Rüşd'ün Yaşadığı Dönemde Endülüs", İbn Rüşd, E.Ü. Gevher Nesibe Tıp Merkezi, Kayseri 1994, s. 12.

³⁷ Harekât, el-Mağrib, II, 8 vd.; İsmail Ceran, "Merînîler", DİA, Çevrimiçi: islamansiklopedisi.org.tr/meriniler (18.04.2020).

Endülüs şehirleri birer birer Katoliklerin eline düşmeye başladı. Düşen şehirler arasında özellikle ikisinin düşüşü, tüm dünya Müslümanlarını derinden etkileyen bir hâdise olarak tarihe geçti. 23 Şevval 633/30 Haziran 1236 tarihinde Kurtuba'nın düşmesi, artık sayıları oldukça azalmış bulunan diğer Endülüs şehirlerinin de sonunun geldiğine çok açık bir işaretti. Ardından bu kez Endülüs'ün ikinci başşehri ve medeniyet merkezi, ayrıca Mağribi devletler Murâbitlar ile Muvahhidler'in Endülüs Eyaletini yönettikleri merkez olan İşbîliye (Sevilla) şehri de düştü (1248).

Elde kalan güney şeridinde ise, Gırnata merkezli Nasrîler (Ahmerîler) dönemi başladı (636-897/1238-1492= 254 yıl). Emîrliğin kurucu lideri olan İbnü'l-Ahmer'in Gırnata'ya hâkim olmasıyla, Endülüs toprakları Gırnata Emîrliği altında toplanmış oldu (1238). Reconquista'nın ilk iki aşamasının tamamlanmasından ardından, artık şimdi üçüncü ve son aşamaya (1238-1492) giriliyordu.

Nasrîler'in kurucusu ve ilk emîri (1232-1273), Şeyh Ebû Abdullâh el-Gâlib-Billâh Muhammed b. Yûsuf b. Muhammed el-Ensârî en-Nasrî'dir (ö. 671/1273). Onun devrinden itibaren Endülüs, 1492'de bütünüyle kaybedilene değin, arada başarısız kalan bağımsızlık girişimleri görülse de, Katolik İspanya krallarına yıllık haraç ödeyerek varlığını sürdürebilen özerk bir devletçik statüsünde kalacaktır. Çünkü artık Endülüslüler, Mağribliler ile birlik oluşturmak veya onların himâyesi sayesinde İspanya krallıklarına karşı duracak bir güç oluşturamayacaklar ve bu yüzden Katolik Hıristiyanlar İslam topraklarını tehdit ve işgal etme ameliyesini sürdüreceklerdir.³⁸ Şimdi işbaşına gelen sultanların Endülüs ile ilişkilerini, hâkimiyet devirlerine göre kronolojik olarak kısaca ele almak, konunun aydınlanması bakımından yararlı olacaktır.

Ebû Yûsuf Ya'kûb b. Abdülhak el-Mansûr (1258-1286), Fas/Mağrib coğrafyasının bütününe hâkim olduğundan, devletin gerçek kurucusu sayılır. Selâ şehrini İspanyollar'dan geri aldı (658/1260). Sonra Endülüs'ün Şerîş şehrinde (Jerez) Portekizliler'e karşı şiddetli harplere girişti. Bir müddet sonra Muvahhidler'i tamamen ortadan kaldırdı (668/1270). Ardından 672/1273 yılında Tanca ve Sebte'yi (Ceuta) zaptederek Endülüs'e daha kolay bir geçiş yolu kazanmış oldu. Birkaç yıl sonra cihad maksadıyla Endülüs'e geçtiğinde (674/1275), Don Nuño de Lara kumandasındaki Kastilya ordusunu Kurtuba yakınlarındaki İsticce (Ecija) harbinde yendi (674/1275) fakat Kurtuba'yı geri alamadı. İki yıl sonra tekrar Endülüs'e geçen sultan, İşbîliye üzerine yürüyüp Kastilya ordusunu yine yendi. Fakat İşbîliye'yi geri almayı başarmak yerine, onun uzağında ordugâh kurmakla yetindi. Ardından Nasrî Hükümdarı II. Muhammed el-Fakîh'in desteğiyle Kurtuba'ya hücum etti. Kastilya kralı barış istedi ama sultan Kurtuba'yı bu kez de geri almaya muvaffak olmadı.³⁹

Sultan Ya'kûb 681/1282 yılında üçüncü Endülüs seferine çıktı. Bu kez amacı, oğlu IV. Sancho'ya kaptırdığı tahtını geri almak için kendisinden yardım talep eden Kastilya-Leon Kralı X. Alphonso'ya destek olmaktı. Cezîretülhadrâ'da huzura kabul edilen X. Alphonso, sultanın elini öperek tâcını sultana takdim etti fakat buna rağmen yalnızca yağma yaparak geri dönmeyi tercih etti. 684/1285 yılına gelindiğinde sultan en mühim Endülüs seferine çıktı. Nasrî birliklerinin de katılımıyla İşbîliye gibi birkaç şehir üzerine akınlar düzenledi. Kastilya Kralı IV. Sancho, Gırnata'ya saldırmayacağını ve Müslüman tüccarlara zarar vermeyeceğini söyleyerek barış talebinde bulundu. Sultan bu seferinde de Kurtuba ve İşbîliye'yi geri alamadı. Yalnızca Hıristiyanların elinden on üç yük Arapça eseri istirdat ederek Mağrib'e götürdü. Bu seferleri sonunda sultan Endülüs'te sürdürdüğü cihad geleneğini etkili kılmak maksadıyla, Nasrîler ile anlaşarak, Gırnata'da her an savaşa hazır halde olacak Ceşşûlguzât adlı orduyu kurdu.⁴⁰

Sultan Ebû Ya'kûb Yûsûf en-Nâsır (1286-1307), Endülüs'te istikrarı sağlamak için öncelikle Nasrî sultanı ve Kastilya kralı ile antlaşmalar yaptı. 690/1291 yılında Kastilya saldırılarından bunalan Endülüs'e destek amacıyla sefere çıktı. Tarîf'ten (Tarifa) Şerîş ve İşbîliye şehirleri üzerine düzenlediği seferler

³⁸ Kalkaşendî, V, 260.

³⁹ Âmir A. Abdullah Hasan, Devletü Benî Merîn: Târîhuhâ ve siyâsetühâ ticâhe Memleketi Ğirnâta el-Endelüsiyye ve'l-Memâliki'n-Nasrâniyye fi İsbanya (668-869/1269-1465), Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Câmîiatü'n-Necâh el-Vataniyye-Külliyetü'd-Dirâsâti'l-Ulyâ, Nablus (Filistin) 1424/2003, s. 98-106; Harekât, el-Mağrib, II, 14-21.

⁴⁰ Hasan, Devletü Benî Merîn, s. 130; İsmail Yiğit, Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi/Endülüs (Gırnata) Beni Ahmer Devleti ve Kuzey Afrika İslam Devletleri, Kayıhan Yayınları, İstanbul 1995, IX, 230 vd.; Harekât, el-Mağrib, II, 22; İsmail Ceran, Fas Tarihi, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2012, s. 275-279.

sırasında Nasrî Sultanı Muhammed el-Fakîh, sultana ihanet ederek Kastilya Kralı IV. Sancho ile antlaştı. Bunun üzerine sultan Mağrib'e geri döndü fakat el-Fakîh, Kastilyalılar Tarîf'i işgal edince hatasını anlayıp Merînîler ile yeniden ittifak kurdu (692/1293). Sultan Ebû Ya'kûb, Abdülvâdîler'den Osman b. Yağmurasan'ın Nasrî Sultanı el-Fakîh ve IV. Sancho ile kendisine karşı işbirliği yapmasını affetmedi. Abdülvâdîler'e son vermek için uzun süre uğraş verdi. Fakat başarılı olamadı ve öldürüldü (1307).⁴¹

Sultan Ebû Sâbit Âmir (1307-1308), Gırnata sultanı ile dostluk antlaşmalarını yeniledi. Sultan Ebû Saîd II. Osman (1310-1331), ülkede baş gösteren isyanlarla uğraşmaktan Endülüs'e zaman ayıramadı. Nasrî Sultanı IV. Muhammed, 1309 yılında kaybedilen Cebelitârik'ı Sultan Ebu'l-Hasan Ali el-Mansûr'un (1331-1348) desteğiyle geri aldı (733/1333). Bu dönem, Endülüs'te Müslüman-Hıristiyan mücadelesinin zirveye ulaştığı çağ sayılır. Nitekim sultanın oğlu Ebû Mâlik, Endülüs'te aktif cihadı sürdürürken Hıristiyanlara yenildi ve hayatını kaybetti (740/1339). Bunun üzerine sultan 60.000 kişilik ordusuyla Endülüs'e çıktı lakin Nasrî Sultanı Ebu'l-Haccâc I. Yûsuf kumandasındaki birliklerin kendisine katılmasına rağmen Tarîf civarında Kastilya Kralı XI. Alfonso ve Portekiz Kralı IV. Alfonso'nun müttefik güçleri karşısında feci şekilde mağlup oldu (741/1340). Bu yüzden birçok Endülüs beldesi ya tahrip ya da işgal edildi. Ebu'l-Hasan Ali ise Endülüs'ten ayrılarak faaliyetlerini taht mücadelesi içinde olan Hafsîler üzerine yoğunlaştırdı. Bu yenilgiden sonra artık Mağribilerin Endülüs'ten ümidi kestikleri bilinmektedir.⁴²

Emîrû'l-mü'minîn yani tüm Müslümanların halifesi unvanını kullanan ilk Merînî sultanı olan Ebû İnân Fâris (1348-1358), 1356-1357 yıllarında Portekiz sahillerine saldırdı ve Portekiz kralını barış istemek zorunda bıraktı. Aragon Krallığı ile iyi ilişkiler kurdu.⁴³ Bundan sonra ülkede Vezirler Devri (1358-1465) başladı.

Sultan Ebû Sâlim (1359-1361), Nasrî tahtından indirilen V. Muhammed ve meşhur veziri Lisânüddin İbnü'l-Hatîb'i⁴⁴ ülkesine çağırdı (761/1360). Ebû Sâlim'in sır kâtibi olan İbn Haldûn⁴⁵ ile Lisânüddin İbnü'l-Hatîb Merînî sarayında birlikte çalıştılar. İbn Haldûn'u elçi tayin ederek Nasrî ve Aragon hükümdarlarıyla barış ve dostluk antlaşması imzaladı (768/1367). Bu arada Merînî donanmasına Nasrî ordusunun karadan desteğini sağlayarak İspanyalıların işgali altındaki Cezîretülhadrâ'yı (Algeciras) geri aldı.⁴⁶

Çocuk yaştaki Sultan Ebû Zeyyân III. Muhammed Saîd (1373-1374) devrinde, Nasrî Sultanı V. Muhammed, Merînî ailesine mensup kumandanların idaresinde görev yapan ve Endülüs harekâtında büyük hizmetleri görülen Ceyşülguzât ordugâhını kaldırdı. Bu karargâhta görev alan Gırnatalı ve Mağribli gazi ve gönüllülerden müteşekkil birlikleri dağıttı. Ayrıca Endülüs'te Merînîler'e ait Cebelitârik (Gibraltar) kasabasını geri alarak Merînîler'in Endülüs'teki varlığını kesin olarak sona erdirdi. Böylece Merînîler'in şahsında Mağribliler, yüzyıldan fazla aktif mevcudiyetle müdafaasına katkı sundukları Endülüs Yarımadası'ndan ayrılıyordu.⁴⁷

Devletin oldukça zayıfladığı bundan sonraki süreçte, Merînî hânedan üyelerinin kendi aralarındaki taht mücadelelerinde Nasrîler'in desteği belirleyici unsurlardan biri haline geldi. Sonunda 812/1409 yılında Merînîler Hafsîler'e bağlandı ve bağımsızlığını yitirdi.⁴⁸

⁴¹ Yiğit, IX, 232; Harekât, el-Mağrib, II, 28-29; Hasan, Devletü Benî Merîn, s. 133.

⁴² Hasan, Devletü Benî Merîn, s. 136; Harekât, el-Mağrib, II, 30-42.

⁴³ Hasan, Devletü Benî Merîn, s. 144; Harekât, el-Mağrib, II, 44-47.

⁴⁴ Lisânüddin İbnü'l-Hatîb, Ebû Abdillâh Zü'l-vizâretayn Muhammed b. Abdillâh b. Saîd es-Selmânî el-Endelüsî (ö. 776/1374-75): Nasrî veziri Endülüslü tarihçi ve edip. Bakınız: Câsim el-Ubûdî, Cengiz Tomar, "İbnü'l-Hatîb, Lisânüddin", DİA, Çevrimiçi: islamansiklopedisi.org.tr/ibnul-hatib-lisanuddin (18.04.2020).

⁴⁵ İbn Haldûn, Ebû Zeyd Velîyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Hasen elHadramî el-Mağribî et-Tûnisî (ö. 808/1406): Endülüs menşeli, Mağribli meşhur tarihçi, sosyolog, filozof, siyaset ve devlet adamı. Bakınız: Süleyman Uludağ, "İbn Haldûn", DİA, Çevrimiçi: islamansiklopedisi.org.tr/ibnhaldun#1 (18.04.2020).

⁴⁶ Hasan, Devletü Benî Merîn, s. 148; Harekât, el-Mağrib, II, 48

⁴⁷ Hasan, Devletü Benî Merîn, s. 154; Diego Melo Carrasco, "Al-andalus y el Magreb: nazaries y benimerines; notas en torno a una 'historia paralela'", Marruecos y América Latina, ed. J.J. Vagni-L. Calle, Coquimbo 2014, s. 37-42 (29-46); Harekât, el-Mağrib, II, 51.

⁴⁸ İsmail Ceran, "Merînîler", DİA, Çevrimiçi: islamansiklopedisi.org.tr/meriniler (18.04.2020); Yiğit, IX, 232-234; Merînîler'in düşüş sebepleri konusunda bilgi için bakınız: Historia de Marruecos, Director: José Crespo Redodo,

Gırnata Sultanlığı döneminde Endülüs'te olduğu gibi, Merînîler'in son zamanlarında ve onun devamı Hafsîler devrinde, sahil şehirlerinden Mağrib/Fas ülkesine saldıran Hıristiyanlara karşı direniş hareketlerinde tasavvuf erbabı ve zâviyeler önem kazandı. Uzun asırlar süren Fetih ve Reconquista harpleri sonucunda hem İberya Hıristiyan toplumları hem de Endülüs ve Mağrib toplumları bitkin düşmüşlerdi. İki taraftan da çok sayıda esir ve kayıp insanların varlığı sürekli kanayan yaralardan birisiydi. Hem harp tazminatı hem haraç hem de esirlerin fidye karşılığı hürriyetine kavuşturulması gibi iktisadi giderler, zaten tükenmekte olan tarafları hepten zayıf düşürüyordu. Bu maddi kayıplara bir de manevi bunalımlar eklendiğinde, yaşanan toplumsal sorunların boyutları daha kolay tahmin edilebilir. İşte bu toplumsal şartlarda özellikle İslam toplumunda zühd ve tasavvuf hareketleri hızla kurumsallaşma evresine yükseldi. Aslında VI./XII. asrın ortalarından itibaren tüm İslam toplumlarında, devletin uluslararası gücü yanında dâhili otoritesi de yitirildiğinde, ribatlarda başlamış olan geleneksel zühd hareketi Tasavvuf ilmi formunda kurumsallaştırılmıştır. Bu hareket özellikle Selçuklular çağında ve onlar tarafından teşvik ve himâye edilmiştir. Bu sayede, kaybedilen savaşlar nedeniyle askeri yollarla korunması güçleşen İslam yurdunu, kendi içindeki öncü yerel liderler ve guruplar vasıtasıyla bütün bir vatan sathında yürütülen bire bir ve gönülden gönüle seferberlik yoluyla, İslam'ın ve dolayısıyla devletin hukuki-ahlâki kurallarını benimser hale getirmişler, ayrıca bu şekilde halkın İslami prensiplere ve dolayısıyla devlete bağlılığını da sağlam şekilde temin etmişlerdir.⁴⁹

Merînîler'in desteğine rağmen, hem Gırnata Sultanlığı içindeki adeta bitmez tükenmez taht mücadeleleri hem de Mağrib sultanlıklarının kendi aralarında cereyan eden iç savaşlar nedeniyle, Endülüs'ün kaçınılmaz sonu gelmiş oldu. Siyasi ve iktisadi hayatın istikrarsız yapısı hem zirai üretime dayalı Endülüs toplumunu hem de ganimet gelirlerine dayalı Merînî devletini sarsıyordu. Bu düşüş yıllarında tahtta bulunan iki isim ve onların taht mücadeleleri, aslında kaçınılmaz sonun nedenleri konusunda çok net fikir vermektedir. Bu iki isimden ilki Ebu'l-Hasan Ali Mulay Hasan (1464-1485) ve ikincisi onun oğlu XII. Muhammed Ebû Abdullah es-Sağîr (1482-1492) idi.⁵⁰

Fas'taki Merînîler ile inişli çıkışlı ilişkilere rağmen, kısmen Merînîler'in desteği ve kısmen de İspanya Katolik krallıklarının kendi içlerinde yaşadıkları sorunlar sayesinde, Gırnata Emîrliği ya da Sultanlığı, elindeki son şehri olan Gırnata'yı da 1492 yılında kaybetti. 21 Muharrem 897/25 Kasım 1492 tarihinde imzalanan Teslim Antlaşmasından sonra, 25 Rebûlevvel 897/2 Ocak 1492 tarihinde Sultan Ebû Abdullah, Gırnata'yı İspanyollar'a teslim etmek zorunda kaldı. Düşen son Müslüman kalesi Gırnata, "İspanyol Altın Çağı"nın başlamasında etkili oldu.

Ortaçağlarda Fas ile Endülüs arasında, iki toplumun da hemen bütün kesimleri için oldukça elverişli olacak şekilde tüm yollar ve imkânlar sonuna kadar açıktı. Gerçekte Modern-öncesi bütün dünyada insanlar, seyahat etmek çok sıkıntılı bir iş olmakla birlikte, modern manada pasaport ya da vize benzeri kısıtlama olmaksızın dünyanın hemen her bölgesine seyahat edebilirdi. Bazı bölgelerde yolcunun gideceği

Consejería de Educación Embajada de España Marruecos, Rabat 1992; Harekât, el-Mağrib, II, 65; Miguel Á. Manzano, "La Península Ibérica y el norte de África en los inicios del bajo Medievo: relaciones políticas y apuntes historiográficos", 711-1616: de árabes a moriscos Una parte de la Historia de España, ed. M. Fierro vd., Al-Babtain Foundation, Córdoba 2012, s. 67-86; Valérian, Dominique, "Le rôle de la diaspora andalouse dans le commerce des ports maghrébins (XIe-XVe siècle)", journals.openedition.org/framespa/2939; Mayte Penelas, "Islamisation et arabisation de l'Occident musulman médiéval (viie-xiie siècle)", Annliese Nef, ed. D. Valérian, Publications de la Sorbonne, Paris 2013, <http://journals.openedition.org/mcv/5019>.

⁴⁹ Daha geniş bilgi ve değerlendirmeler için bakınız: Mehmet N. Bardakçı, "İbnü'l-Arabî Öncesi Endülüs'te Tasavvuf", İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi (İbnü'l-Arabî Özel Sayısı-2), S. 23 (2009), s. 325-355; Ruveyda Meral, Tasavvuf Tarihinde Horasan ve Endülüs Etkileşimi: Abdullah el-Ensârî el-Herevî ve İbnü'l-Arif Örneği, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, MÜ. SBE., İstanbul 2019; Ira M. Lapidus, İslâm Toplumları Tarihi/Hz. Muhammed'den 19. Yüzyıla, çev. Yasin Aktay, İletişim, İstanbul 2016, I, 207-380; M.G.S. Hodgson, İslam'ın Serüveni, çev. B. Ersöz, Phoenix Yayınevi, Ankara 2017, II, 237, 317, 394, 514; Ramzi Rouighi, The Making of a Mediterranean Emirate: Ifriqiya and Its Andalusis, 1200-1400, University of Pennsylvania, Philadelphia 2011; Camilo Gómez-Rivas, "The Ransom Industry and the Expectation of Refuge on the Western Mediterranean Muslim-Christian Frontier, 1085-1350", The Articulation of Power in Medieval Iberia and The Maghrib, ed. Amira K. Bennison, Oxford University Press, Oxford 2014, s. 217-232.

⁵⁰ Carrasco, s. 34.

şehirden bir hâmiye veya izin belgesine ihtiyaç duyduğu da vâkî idi. Fakat bu türden kısıtlamalar daha çok havâs denilen üst düzey yolcular için geçerliydi. Ezcümle, Fas ile Endülüs arasında özellikle yüksek tahsil için talebelerin ve çalışmak için işçilerin yer değiştirmeleri gayet olağan ve sürekli yaşanan bir durumdu. Dolayısıyla IV./X. asrın sonundan itibaren bütünleşmesi sonucu, iki toplum da giderek artan ölçüde ortak renklere bürünmüştür. Bu hususta dikkat çeken nokta ise, iki ülkenin uzun tarihi ilişkilerinin yaşandığı süreçlerde, Fas/Mağrib coğrafyasının Endülüs'e katkısı daha çok askeri ve insan kaynakları alanında olurken; Endülüs'ün Mağrib'e katkısı ise medeni bir toplum inşası için gereken zirat, iktisat, ticaret, devlet idaresi, diplomasi, ilmi hayat, kültür, sanat ve mimari alanlarındaki temel bilgi, teknik, usûl ve tecrübeydi.⁵¹

G. 1492 Sonrası Dönemde Mağriblilerin Endülüslüleri ile Siyasi İlişkileri

Sekiz asra yakın İber Yarımadası'nda hâkimiyet süren Arap ve Berberi Müslümanlar, Gırnata'nın düşüşünden sonra artık İber Yarımadası'nda siyasi hâkimiyeti tamamen kaybettiler. Böylece dünya tarihinde Müslümanlara âit altın bir sayfa da kapandı ama kültürel etkiler devam edecekti. Bundan sonra Endülüs'te kalan Yahudiler (Safarades) üç ay içinde ülkeden göç etmek zorunda bırakıldılar. Yahudileri o çağda güçlü Osmanlı Devletinden başka kabul eden olmadı ve onların ekserisi Osmanlı ülkesine sığındı. İdareciler tarafından Selanik, Edirne, Bursa ve İstanbul gibi önemli şehirlere yerleştirildiler.

Toplumsal menşe itibarıyla Arap, Berberi ve Müvelled⁵² Müslümanlar⁵³ ise, 1610 yılına kadar İspanya Krallığı'nın resmen dayattığı üç seçenekli baskılara karşı destansı bir varoluş mücadelesi verdiler. Bu seçeneklerden ilki Hıristiyanlaşma, ikincisi göç ya da sürgün ve sonuncusu da Engizisyon vasıtasıyla işkence ve ölüm idi. Müslümanların bir kısmı XV. yüzyılın sonuna kadar, çoğu ise bir asrı geçen bir zaman sürecinde Engizisyon baskısı ve hatta işkence ve katliamlara maruz kaldıktan sonra, Osmanlı ve Mağrib coğrafyasına sığındılar. Bunların azımsanmayacak bir kısmının İber Yarımadası'ndan Mağrib'e nakli Osmanlı denizcileri tarafından gerçekleştirildi. Göçmenlerin diğer bir kısmı da Fransa üzerinden İtalya'ya, oradan da Balkanlardaki Osmanlı şehirlerine ve İstanbul'a geçtiler. Hatta Mağrib/Fas'a sığınan onbinlerce Endülüslü içinden, XVI. yüzyılın sonunda asker olarak Timbuktu yönüne sefere katılan binlercesi olduğu ve bunların büyük bir kısmının o bölgeye yerleştiği de bilinmektedir.⁵⁴

Endülüs şehirlerinin Katolik yöneticilerin Reconquista hareketi karşısında birer birer düştüğü çağlarda (1085-1492), başta Fas olmak üzere bütün Mağrib yurdu Endülüslüleri için en yakın ve en güvenilir sığınak teşkil etmişti. Birleşik Katolik Haçlı orduları karşısında Muvahhid-Endülüs ordusunun 1212 yılında yaşadığı feci İkâb hezimetini, artık Endülüs'te Katolik baskısı yüzünden huzur kalmadığını açıkça göstermişti. Bu nedenle Mağrib'e göç ya da Endülüs'ten hicret daha o yıllarda başlamıştı. İspanya'nın 1609 yılında kanunlaştırarak, 1610-1614 yılları arasında uygulamaya koyduğu Büyük Sürgün yıllarında da, Endülüslü göçmenlerin ilk ve en yakın hedefi doğal olarak yine Fas topraklarıydı. Mesela

⁵¹ Daha fazla bilgi için bakınız: Ebû Abdullah Muhammed b. Ebû'l-Kâsım er-Ruayni İbn Ebû Dinar (1110/1698'den sonra), *el-Mûnis fî ahbârî İfrîkiyye ve Tûnis, Dârü'l-Mesîre*, Beyrut 1993, s. 281 vd.; Eymân bint Dahîlülâh el-Usaymî, *el-Alâkâtü'l-ilmîyye beyne'l-Endelüs ve Medîtetü Fâs (201-897/817-1492)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Câmîiatü Ümmî'l-kurâ-ed-Dirâsâtü'l-ulyâ't-târîhiyye, Mekke 2009, s. 40 vd.; D. James, "Al-Andalus in Africa: Some Notes On The Transfer of Technology by The 17th Century Spanish Morisco Refugees to North Africa and The Sahel", *Al-Andalus in Africa, Manuscripta Orientalia*, 17/2 (2011), December, s. 28-30 (28-32); Mariam Rosser-Owen, "Andalusian Spolia in Medieval Morocco: Architectural Politics, Political Architecture", *Medieval Encounters*, 20 (2014), s. 153 (152-198); İbrahim Harekât, "FasKültür ve Medeniyet", *DİA*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/fas#5-kultur-ve-medeniyet> (26.04.2020); Feridun Bilgin, "Osmanlı Hâkimiyetindeki Tunus'a Endülüs Müslümanlarının (Müdeccenler-Moriskolar) Göçleri (XVI.- XVII. Asırlar)", *Akademik İncelemeler Dergisi*, 8/1 (2013), s. 29-49; Élise Voguet, "Cadîes y cadiazgo en alAndalus y el Magreb medieval", *Estudios onomástico-biográficos de al-Andalus*, CSIC, Madrid 2012, s. 225- 230; Carolyn A. Nadeau, "Contributions of Medieval Food Manuals to Spain's Culinary Heritage", *Cincinnati Romance Review*, 33 (Winter 2012), s. 59-77.

⁵² Bu tarihi dönem artık Müvelledler, irki menşe olarak Arap ve Berberi erkek ile Romalı veya Vizigot kadından doğma melez nesli ifade eder.

⁵³ İslam dünyasında Müdeccenler (İspanyolca'daki telaffuzu Mudejares), İspanya ve diğer Hıristiyan dünyasında Moriskolar diye adlandırılırlar.

⁵⁴ J. Rodher, "Andalusies en Tombuctú", *Administración de Carta de España*, n° 664, Octubre 2010, s. 6-11.

Rabat, bu göçlerden en çok etkilenen birkaç Mağrib şehrinde birisiydi.⁵⁵

1492 yılından sonra, daha evvel düşen şehirlerdeki gibi Müdeccen durumuna düşen Müslümanlar, İspanya toplumu içerisinde, kendilerine Moriskolar denilerek, ikinci sınıf horlanan halk büyük bir tabakası konumunda, devletin ve toplumun büyük baskısı ve Engizisyon Mahkemesi vasıtasıyla uygulanan işkenceler altında varlıklarını muhafaza etmeye çabaladılar. Müdeccenler, kendilerini koruma savaşı verirken, doğal olarak en yakın coğrafyadan uzağına doğru mevcut Müslüman devletlerden destek arayışı içinde oldular. Müdeccenlerin İspanya'nın düşmanlarıyla devamlı iletişim halinde olmaları, İspanya için sürekli bir siyasi problem ve tehlike teşkil etti. Denizin karşı yakasında bulunan Mağrib Müslüman emîrlikleri, her fırsatta Endülüslü Müslüman kardeşlerinin yardımına koşma eğilimi içinde oldular. Öte yandan, Osmanlı sultanları da Müdeccenlerden yardım çağrısı aldılar. Bilindiği gibi, o devirde Orta ve Batı Akdeniz bölgesinde Osmanlı ile İspanya arasında şiddetli bir hâkimiyet mücadelesi yaşanıyor ve Müdeccenler de İspanya'nın güney ve doğu sınır bölgelerinde yaşıyorlardı. Dolayısıyla, Osmanlı denizcileri ile yardımlaşmaları mümkündür ve nitekim pek çok kez bu durum gerçekleşmişti. Hatta, hem Müdeccenler ve hem de İspanyalılar arasında, 'Osmanlı askerleri kıyıda İspanya'ya çıkacak' beklentisi efsanevi ümit ve korku hikâyelerine dönüşmüştü. Bu yüzden, Müdeccenler için *XVI. yüzyıl İspanya'sında Osmanlıların beşinci kolu* benzetmesi yapılmıştır.⁵⁶

Gerçekte Osmanlıların Kuzey Afrika bölgesiyle ilgilenmelerinin asıl nedeni, İspanya'nın Mersâ el-Kebîr, Vehran (Oran) ve Bicaie'yi ele geçirerek Kuzey Afrika için tehdit oluşturmaya başlamasıydı. Andrew Hess'e göre bu tehdit üç aşamada gerçekleşti. İlk İber Yarımadası'ndaki Reconquista hareketinin bir devamı olarak meydana geldi. İkinci aşamada Mağrib kıyıları bir nevi serbest ticari bölgeye çevrildi. Son olarak da Atlantik deniz yollarının ve Hıristiyan kıyıların güvenliği için Mağrib sınırı bir savunma hattı haline getirildi. Peki bu başarının ardındaki etkenler nelerdi? İspanyolların XV. yüzyıldan itibaren Kuzey Afrika'da büyük bir zorlukla karşılaşmadan yayılmaları ateşli silahlar, donanma gücü ve profesyonel piyade birlikleri ile Mağrib bölgesindeki siyasi oluşumların zayıflığı ile açıklanmaktadır.⁵⁷

1494 yılında kraliyet kâtibi Fernando de Zafra, Kuzey Afrika kıyılarında görülen Türk denizcilerinin Hıristiyan sularında çok büyük zararlara sebep olabilecekleri konusunda Katolik kralları uyardı. Zafra'ya göre böyle bir gelişmeyi önlemek için Kuzey Afrika'daki önemli noktaların kolaylıkla ele geçirilmesi mümkündür. Kraliyet bu önerileri ciddiye alarak 1497 yılında Melile'nin (Melilla) işgaliyle Mağrib kıyılarında bir yayılma süreci başlattı. Bu süreç Toledo Başpiskoposu Kardinal Jiménez de Cisneros ve Pedro Navarro'nun gerçekleştirdiği seferler ile devam etti. 1511 yılına gelindiğinde iaşesi deniz yoluyla sağlanan bir dizi kıyı istihkâmı oluşturdu.⁵⁸

Osmanlı Devletinin XVI. yüzyılda Akdeniz'deki en büyük güç olduğu tartışma götürmez bir gerçektir. Bu yüzyılda gerçekleştirilen fetihlerle bölgede ekonomik bakımdan da son derece iyi bir konumdaydı. Osmanlılar'ın Kuzey Afrika'ya ulaşmaları XVI. yüzyılda gerçekleşti. Türk denizcileri Oruç ile Hızır (Barbaros) ve İshak kardeşler, 1516 yılında Cezayir'i İspanyollar'dan kurtararak orada İslam hâkimiyetinin koruyucusu durumuna yükseldiler. 1517 yılında Mısır'ın ilhâkıyla Memlûkler'in Osmanlı'ya ilhak edilmesi de, devletin Mağrib yönünde genişlemesine yardım eden bir unsur oldu. Osmanlı hizmetine kabul edilen Barbaros Hayreddin Paşa'nın evvela Cezayir'e (1520) sonra Tunus (1534) ve Trablusgarb'a (1551) hâkim olmasıyla Kuzey Afrika Osmanlı hâkimiyet alanına dâhil edildi. Evvela Portekizlilerin Hint Okyanusu'na açılarak Hindistan yolunda hem merkez İslam yurdu Maşrik için hem de Mağrib İslam yurdu için, ardından İspanyolların yine Mağrib İslam coğrafyası için oluşturdukları tehdit karşısında Osmanlı

⁵⁵ Beebe Bahrami, *The Persistence of the Andalusian Identity in Rabat, Morocco*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Penn Libraries, University of Pennsylvania 1995, s. 109 vd.

⁵⁶ Andrew C. Hess, "The Moriscos: An Ottoman Şifth Column in Sixteenth-Century Spain", *The American Historical Review*, Volume LXXIV, N. 1 (October 1968), s. 1-25; İdris Bostan, *Beylikten İmparatorluğa Osmanlı Denizciliği*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2006, s. 23.

⁵⁷ Mustafa L. Bilge, "Osmanlı-Fas Münasebetleri", *DİA*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/fas#3-osmanli-fasmunasebetleri> (26.04.2020); Andrew C. Hess, *Unutulmuş Sınırlar: 16. Yüzyıl Akdenizi'nde Osmanlı-İspanyol Mücadelesi*, çev. Özgür Kolçak, Küre Yayınları, İstanbul 2010, s. 30, 42.

⁵⁸ Hüseyin Serdar Tabakoğlu, *Akdeniz'de Osmanlı-İspanya Rekabeti, 1560-1574: Teşkilat, Denizgücü ve Savaş*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2016, s. 11.

Devleti, XVI. yüzyılın merkez uygarlık havzasındaki birkaç büyük güçten biri olarak, bu Avrupalı işgalcilerle gerek Okyanus'ta gerek Afrika kıtasında mücadeleye başlamış ve özellikle Kemal Reis'ten Barbaros Hayreddin Paşa'ya ve Piri Reis'e kadar ünlü denizciler sayesinde bu bölgelerin hâmilliğini üstlenmiştir.⁵⁹

Bununla beraber bütün bu büyüklüğüne ve gücüne rağmen Osmanlılar'ın Endülüslülere yapabildiği doğrudan askerî destek çok az oldu. Müslüman korsanlar ve XVI. yüzyıl Cezayir beyleri vasıtasıyla, hem Endülüslü Müslümanlara yardım edildi hem İspanya kıyıları vuruldu ve hem de Batı Akdeniz ve Kuzey Afrika'da Osmanlı hâkimiyeti ya da himâyesi tesis edildi. Ayrıca bu sayede Osmanlı-İslam merkez coğrafyası da güvenlik çemberiyle donatılmış oldu. Fas ya da Mağrib kıyılarındaki Osmanlı himâyesi, iki asır kadar sonra İspanyollar tarafından kısmen etkisiz kılındıysa da, İspanya ile XVI. yüzyılda yapılan birkaç savaşın da gösterdiği gibi, Osmanlılar bölge üzerinde daha baskın bir varlık sergilediler.

Sonuç

Toplumsal tarih bakımından Fas'luların/Mağriblilerin Endülüslüler ile olan tarihî ilişkileri ve neticelerini üç başlıkta değerlendirmek mümkündür.

Birincisi, her dönemde toplumsal ve kültürel etkileşim olgusudur. 711 yılında İspanya'yı fetheden Müslüman ordusu, Araplardan ziyade Berberilerden müteşekkildi. Dolayısıyla fetihle birlikte Endülüslü'e Araplardan daha fazla sayıda Berberi iskân edilmişti. Müslüman olan bu Berberilerin zaman içinde hem Araplar ve hem de İberya'nın yerli unsurlarıyla ırkî ve kültürel karışımı neticesinde ise, Endülüslüler olarak tanımlanan toplum meydana geldi. Fas bölgesinde oluşan ilk önemli İslamî devlet İdrîsîler'dir (789-985). Bu devlet zamanında başlayan ilişkiler, daha çok Endülüslü'ten Fas'a medenî yani idari, kültürel ve sanatsal unsurların taşınması şeklinde cereyan etti. İdrîsîler'e son veren Şîf Fâtımîler (909-1171) devrinde ise, siyasi-askeri mücadeleye rağmen Endülüslü'ten kültürel devşirme devam etti. Fakat aynı şekilde Mısır yoluyla Maşrik İslam yurdundan alıntılar da büyük boyutlara ulaştı.

İkinci başlık, orta ve son dönemlerde siyasi ve askeri desteği kapsar. Özellikle Endülüslü Emevî Devleti'nin 1031'de yıkılmasının ardından, Endülüslülerin kendi ülkelerini korumaktan aciz kalmaları ve Mağriblilerden askeri destek almaları sonrasında, ülke art arda gelen iki Mağrib devleti Murâbitlar ile Muvahhidler'e bağlı bir mümtaz eyalet konumunda yönetildi. Bu süreçte Fas/Mağrib toplumu Endülüslü'ten çok şey öğrendi ve aynı zamanda milli varlığının ekserisini Endülüslü'ü müdafaa etme uğrunda sarf etti. Çünkü Endülüslü'te Hıristiyanlara karşı yaşanan harplerin ağır iktisadi neticeleri elbette öncelikle Endülüslü toplumu, fakat ondan daha fazla Mağrib halkını etkiliyordu. Endülüslü tarihinde "Mağribiler" adıyla anılan bu dönemde gerçekleşen karşılıklı toplumsal etkileşim sayesinde ise, Mağrib halkıyla Endülüslülerin kaynaşması daha ileri seviyelere çıktı. Artık Mağrib bölgesi Endülüslü tarzında eğitim, tarım, şehirleşme, kültür, mimari ve sanat faaliyetlerinin çok daha yoğun yaşandığı bir yer haline dönüştü. Mağrib'teki bu Endülüslü tarzına dönüşüm süreci, Muvahhidler sonrası Endülüslü'teki son devlet Nasrîler ile Mağribi Merfîniler arasında da aynı yoğunlukta devam etti.

Üçüncü ve son başlık ise, Endülüslü'ün düşüşünden sonraki dönemde gerçekleşen insani ilişkileri ele alır. Endülüslüler, 1492 yılında son Endülüslü hânedanı Nasrîler'in düşmesinden kısa süre sonra İspanya Krallığı tarafından zorunlu din değiştirme ya da göç ve sürgün seçenekleriyle karşı karşıya bırakıldılar. 1614 yılına değin süren bu süreçte, Endülüslülere bütün Kuzey Afrika ülkeleri (Fas, Cezayir, Tunus, Moritanya) bir sığınak teşkil etti. Fakat özellikle Fas bu konuda öne çıktı. On binlerce Müslüman ve Yahudî Endülüslü bu ülkeye göç edip yerleşti. Bundan sonra artık Mağribi olarak anılan Endülüslüler, hem yeni yurtlarına uyum sağlayarak kısa sürede bölgenin en gelişmiş topluluğu haline geldiler hem de İspanya'da (Endülüslü'te) kalan soydaş ve akrabalarına yardım ettiler.

'Endülüslü Tehciri', insanlık tarihinde ender görülen büyük insanlık trajedilerinden birisidir. Bu trajedinin kurbanı Endülüslü Müslümanları ve Yahudileri, sorumlusu ise genelde Papalık etkisindeki

⁵⁹ Piri Reis, Kitâb-ı Bahriyye, haz. Yavuz Senemoğlu, Tercüman, İstanbul 1972, s. 54 vd.; Bostan, s. 50-55. İslam'ın Afrika ve özellikle kuzey bölgesinde yayılması konusunda bakınız: Davut Dursun, "Afrika", DİA, Çevrimiçi: islamansiklopedisi.org.tr/afrika#2-tarih (19.03.2020).

Hıristiyan Avrupa özelde İspanya-Portekiz Katolik elit sınıflarının fanatizmi; başka bir ifadeyle, Yahudi ve Müslüman düşmanlığını kendilerine siyaset aracı haline dönüştürmüş olan Ortaçağ-Yeniçağ Avrupa Katolik Kilisesi Papalık ile Papalığın emrinde çalışan İspanya yöneticileri ve Engizisyon görevlileridir.

Gerçekte 'Kuzey Afrika'ya Endülüsülülerin hicreti' olgusu, Fas'ta/Mağrib'te XIII.-XVIII. yüzyıllar arasında beş asır sürecek etkileyici bir toplumsal değişim sürecinin de tetikleyicisi oldu. Reconquista ve hicret dönemleri hassaten Endülüsülüler ve genelde tüm Müslümanlar adına trajik asırlar olarak tarihe geçti. Bu süreçte Endülüs halkının ekserisi canları dahil hemen her şeyini kaybetti.

Buna mukabil, belki bu kayıpların bir tesellisi olarak algılanabilecek şekilde, Mağrib ya da Kuzey Afrika coğrafyası bu gelişmelerden kazançlı çıktı. Çünkü İber Yarımadası'nın yetmişmiş insan gücünü teşkil eden Endülüs mühâcirleri, Mağrib'e gelirken yanlarında asırların birikimi olan bilgi, yetenek ve teknikleri de getirmişlerdi. Daha da mühimi, bizzat kendileri Fas'tan Trablus'a kadar uzayan Mağrib/Kuzey Afrika coğrafyasında mahalleler, köyler ve kasabalar kurarak; zirai, iktisadi, ilmi, kültürel ve teknik alanlarda kendi tarihi tecrübelerini hayata geçirdiler, bu şekilde Mağribi halklara örnek-model oluşturdular.

Tam olarak dört asır süren (1212-1614) 'Endülüsülülerin hicreti' sayesinde, Mağribi halklar tarımda sulama kanalları ve tekniklerinin kullanılması; Amerika menşeli domates ve patates gibi yeni bitkilerden yararlanılması, Endülüs-İberya mimari tarzıyla köyler, kasabalar, evler ve saraylar inşa edilmesi, Endülüs-Maşrik ilminin camiler ve medreselerde okutulması gibi birçok medeniyet unsurunu kendi hayatlarında görme imkânına erişmişlerdi.

Kuzey Afrika bölgesi Fas, Cezayir ve Tunus'ta birkaç şehrin bu medeni faaliyetlerin merkezleri haline dönüşmesi sayesinde, o çağlarda genel olarak İslam coğrafyasında görülen teknik ve kültürel durgunluğa karşın, her alanda gözle görülür gelişmelerin yaşandığı bir bölge haline dönüştü.

Kaynakça

A. Kaynaklar

Şerîf el-İdrîsî, Muhammed b. Abdullah el-Hammûdî (493/1100-548/1154), *Nüzhetu'l-müştak fi İhtirâkı'l-âfâk*, I, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut 1989.

İbn Bessâm, Ebu'l-Hasen Alî eş-Şenterîni (ö. 542/1147), *ez-Zahîra fi mehâsini ehli'l-Cezîre*, thk. S.M. el-Bedrî, I-IV, Beyrut 1998.

Dabbî, Ahmed b. Yahya (ö.599/1203), *Buğyetü'l-Mültemis fi târihi ricâli ehli'l-Endelüs*, nşr. İdâretü İhyâi't-Türâs, Dâru'l-Kâtibi'l-Arabî, Kahire 1967.

İbnü'l-Esir, İzzeddîn Ebu'l-Hasan Alî eş-Şeybânî (ö.630/1233), *el-Kâmil fi't-târih*, X-XII, Dâru Sâdır, Brill 1967'den Beyrut 1979-1982.

İbn Hallikân, Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed (ö. 681/1282), *Vefeyâtü'l-A'yân ve enbâü ebnâ'i'z-zamân*, nşr. İhsan Abbas, Dâru Sâdır, VII, Beyrut 1978.

İbn Abdülmelik el-Merrâküşî, Muhammed b. Muhammed (ö.703/1303), *Kitâbü'z-zeyl ve't-tekmile li kitâbeyi'l-mevsûl ve's-sıla*, nşr. M. b. Şerife, II, Matbûâtü Ekâdemiyeti'l-Memleketi'l-Mağribiyye, Rabat 1984.

İbn İzârî, Ebu'l-Abbas Ahmed b. Muhammed (ö. 712/1312'den sonra), *el-Beyânü'l-muğrib fi ahbâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, thk. İhsan Abbas, Dâru's-sekâfe, III, Beyrut 1983.

Ebu'l-Fidâ' İsmâil b. Ali (ö. 732/1331), *el-Muhtasar fi ahbâri'l-beşer*, nşr. Mahmud Deyyûb, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, I, Beyrut 1997.

İbn Ebû Zer', Ebu'l-Hasan Ali (ö. 741/1340), *el-Enisü'l-mutrib bi-ravdu'l-kirtâs fi ahbâri mülûki'l-Mağrib ve târihi medîneti Fâs*, nşr. G. Johann Tornberg, Dâru'l-Mansûr, Rabat 1973.

Himyerî, Muhammed b. Abdülmü'min (ö.727/1327), *er-Ravdu'l-mi'târ fi haberi'l-aktâr*, nşr. İhsan Abbâs, Mektebetü Lübnan, Beyrut 1984.

İbnü'l-Hatîb, Lisânüddin Muhammed b. Abdullah el-Gırnâtî (713-776/1313-1374), *A'mâlü'l-a'lâm fimen bûyia kable'l-ihtilâm min mülûki'l-İslam*, nşr. E. Levi-Provençal, Dâru'l-Mekşûf, Beyrut 1956.

İbnü'l-Hatîb, Lisânüddin Muhammed b. Abdullah el-Gırnâtî (713-776/1313-1374), *el-İhâta fi ahbâri Gırnâta*, nşr. M. Abdullah İnân, Dâru'l-Mekşûf, I, Kâhire 1973.

el-Hulelü'l-meşîyye fi zikri'l-ahbâri'l-Merrâküşîyye (783/1381), nşr. I.S.A. Allouche, Rabat 1936.

- Kalkaşendî, Ahmed b. Ali (ö.821/1418), *Subhu'l-a'sâ fî sinâati'l-inşâ*, Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, V, Beyrut 1987.
- Hasan el-Vezzân, İbn Muhammed el-Gırnâtî, Afrikalı Leo (ö. 957/1550'den sonra), *Vasfu İfrıkiyâ*, nşr. M. Haccî-M. Ahdar, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, I, Beyrut 1983.
- Piri Reis (960/1553), *Kitâb-ı Bahriyye*, haz. Yavuz Senemoğlu, Tercüman, İstanbul 1972.
- Makkarî, Ebu'l-Abbas Ahmed b. Muhammed Tilemsânî (ö.1041/1631), *Nefhu't-tîb min gusni'l-Endelüsi'r-ratîb ve zikru vezîrihâ Lisâniddîn İbni'l-Hatîb*, nşr. Yusuf M. Bukâî, Dâru'l-Fikr, I-V, Beyrut 1998.
- İbn Ebû Dinar, Ebû Abdullah Muhammed b. Ebû'l-Kâsım er-Ruayni (1110/1698'den sonra), *el-Mûnis fî ahbâri İfrıkiyye ve Tûnis*, Dâru'l-Mesîre, Beyrut 1993.

B. Tetkik Eserler

- Abbâdî, Ahmed Muhtâr, *Fî't-târîhi'l-Abbâsî ve'l-Fâtımî*, Müessesetü Şebâbi'l-Câmia, İskenderiye 1987.
- Abbâdî, Ahmed Muhtâr, *Fî târihi'l-Mağrib ve'l-Endelüs*, Dâru'n-nehdati'l-Arabiyye, Beyrut, ty.
- Altundağ, Şinasi, "Murâbitlar", *İA*, VIII, 580-586.
- Altundağ, Şinasi, "Muvahhidler", *İA*, VIII, 765-775.
- Ashtor, Eliyahu, *Jews of Moslem Spain*, trn. J.M. Klein, I, Philadelphia 1993.
- Bahrami, Beebe, *The Persistence of the Andalusian Identity in Rabat, Morocco*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Penn Libraries, University of Pennsylvania 1995.
- Bardakçı, Mehmet N., "İbnü'l-Arabî Öncesi Endülüs'te Tasavvuf", *İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi (İbnü'l-Arabî Özel Sayısı-2)*, S. 23 (2009), s. 325-355.
- Basset, Rene, "Berberiler", *İA*, II, 525-34.
- Basset, Rene, "İbn Tûmert", *İA*, V/2, 831-833.
- Bello, María Isabel Fierro, "Entre el Magreb y al-Andalus: la autoridad política y religiosa en época almorávide", *Balaguer 1105: cruïlla de civilitzacions*, Fiocel Sabaté i Curull (aut. 2007), s. 99-120.
- Beneşrîfe, Muhammed b. Abbûd, *Cevânib mine'l-vâki'l-Endelüsî fî'l-karni'l-hâmisi'l-Hicrî*, Titvân 1987.
- Beneşrîfe, Muhammed b. Abbûd, "el-Endelüs ve'l-Mağrib", *Muallimetü'l-Mağrib*, *Encyclopedie du Maroc*, III, 820-822.
- Bilge, Mustafa L., "Osmanlı-Fas Münasebetleri", *DİA*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/fas#3-osmanli-fas-munasebetleri> (26.04.2020).
- Bilgin, Feridun, "Osmanlı Hâkimiyetindeki Tunus'a Endülüs Müslümanlarının (Müdeccenler-Moriskolar) Göçleri (XVI.-XVII. Asırlar)", *Akademik İncelemeler Dergisi*, 8/1 (2013), s. 29-49.
- Bostan, İdris, *Beylikten İmparatorluğa Osmanlı Denizciliği*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2006.
- Branco, Marco di - Kordula Wolf, "Berbers and Arabs in the Maghreb and Europe, medieval era", *The Encyclopedia of Global Human Migration*, Blackwell Publishing Ltd. 2013, s. 1-8.
- Bûtşîş, İbrahim Kâdirî, *el-Mağrib ve'l-Endelüs fî Ahdi'l-Murâbitîn*, Dâru't-talîa, Beyrut 1993.
- Carrasco, Diego Melo, "Al-andalus y el Magreb: nazarîes y benimerines; notas en torno a una 'historia paralela", *Marruecos y América Latina*, ed. J.J. Vagni-L. Calle, Coquimbo 2014, s. (29-46).
- Castro, Francisco Vidal-Manuel Villar Raso, *El zoco: vida económica y artes tradicionales en al-Andalus y Marruecos*, Series: El legado andalusí, Sierra Nevada, Granada 1995.
- Ceran, İsmail, "Merîniler", *DİA*, Çevrimiçi: islamansiklopedisi.org.tr/meriniler (18.04.2020).
- Demirkent, Işın, "Franklar", *DİA*, Çevrimiçi: islamansiklopedisi.org.tr/franklar (11.04.2020).
- Denedeş, İ. Abdüllatîf, *el-Endelüs fî nihâyeti'l-Murâbitîn ve müstehilli'l-Müvahhidîn: Asru't-tavâifi's-sânî (1116-1151)*, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 1988.
- Dozy, Reinhart, "Endülüs Tarihi", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, çev. Heyet, IV, Esra, Konya 1994.
- Dursun, Davut, "Afrika", *DİA*, Çevrimiçi: islamansiklopedisi.org.tr/afrika#2-tarih (19.03.2020), s. 418-426.
- Düveydâr, Hüseyin Yusuf, *el-Müctemaü'l-Endelüsî fî'l-asri'l-Ümevî (138-422/755-1030)*, Matbaatü'l-Hüseyni'l-İslâmîyye, Kâhire 1994.
- Ebâ'l-Hayl, Muhammed b. İbrahim, *el-Endelüs fî'r-rub'i'l-ahîr mine'l-karni's-sâlisi'l-Hicrî (275-300/888-912)*, Mektebetü'l-Melik Abdülazizi'l-âmmeti's-Suûdiyye, Riyad 1995.
- Enamorado, Virgilio Martínez, "Idrisies y omeyas. La gestación de dos estados en el Occidente musulmán", *Exposición Triángulo de al-Andalus, catálogo de la exposición (Alcazaba de los Udaya*, octubre 2003-enero 2004), Granada (2003), s. 54-65.
- Encyclopedia Britannica*, Çevrimiçi: britannica.com/topic/Vandal-Germanic-people (11.04.2020).

- Fıġlalı, Ethem Ruhi, "Fah", *DİA*, Çevrimiçi: islamansiklopedisi.org.tr/fah (12.04.2020).
- Feylâlî, Abdülaziz, *el-Alâkâtü's-siyasiyye beyne'd-Devleti'l-Ümeviyye fi'l-Endelüs ve düveli'l-Mağrib*, el-Müessesetü'l-vataniyye li'l-kitâb, el-Cezâir 1983.
- Fuâd Seyyid, Eymen, "Fâtımîler", *DİA*, Çevrimiçi: islamansiklopedisi.org.tr/fatimiler#1 (14.04.2020).
- Gómez-Rivas, Camilo, "The Ransom Industry and the Expectation of Refuge on the Western Mediterranean Muslim-Christian Frontier, 1085-1350", *The Articulation of Power in Medieval Iberia and The Maghrib*, ed. Amira K. Bennison, Oxford University Press, Oxford 2014, s. 217-232.
- Hallâk, Hasan Ali, *el-Alâkâtü'l-hadâriyye beyne's-şark ve'l-garb fi'l-usûri'l-Vüstâ: el-Endelüs-Sikilliye ve's-Şâm*, Darü'l-Camiyye, Beyrut 1986.
- Harekât, İbrahim, *el-Mağrib abre't-târîh*, Dâru'r-reşâdü'l-hadîse, I-III, ed-Dârulbeyzâ' 1984.
- Harekât, İbrahim, "Fas-Kültür ve Medeniyet", *DİA*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/fas#5-kultur-ve-medeniyet> (26.04.2020).
- Harekât, İbrahim, "Fas-Tarih", *DİA*, Çevrimiçi: islamansiklopedisi.org.tr/fas#2-tarih (11.04.2020).
- Harekât, İbrahim, "Mağrib", *DİA*, Çevrimiçi: islamansiklopedisi.org.tr/magrib#1 (13.04.2020).
- Harîrî, M. İsa, *Târîhu'l-Mağribi'l-İslamî ve'l-Endelüs fi'l-asri'l-Merînî 610/1213-869/1465*, Dâru'l-kalem, Kuveyt 1987.
- Hasan, Âmir A. Abdullah, *Devletü Benî Merîn: Târîhuhâ ve siyâsetühâ ticâhe Memleketi Ğrnâta el-Endelüsiyye ve'l-Memâliki'n-Nasrâniyye fi İsbanya (668-869/1269-1465)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Câmîyatü'n-Necâh el-Vataniyye-Külliyetü'd-Dirâsâti'l-Ulyâ, Nablus (Filistin) 1424/2003.
- Hasan, Hasan İbrahim, *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi*, çev. İsmail Yiğit, Kayıhan Yayınları, İstanbul 1985-1986.
- Herrero, Omayra, "las distintas visiones de un conquistador beréber según las fuentes medievales", *Biografías Magrebies: Identidades y Grupos Religiosos, Sociales y Políticos en el Magreb Medieval*, ed. Mohamed Meouak, CSIC, Madrid 2012, s. 141-186.
- Hess, Andrew C., "The Moriscos: An Otoman Fifth Column in Sixteenth-Century Spain", *The American Historical Review*, Volume LXXIV, N. 1 (October 1968), s. 1-25.
- Hess, Andrew C., *Unutulmuş Sınırlar: 16. Yüzyıl Akdenizi'nde Osmanlı-İspanyol Mücadelesi*, çev. Özgür Kolçak, Küre Yayınları, İstanbul 2010.
- Historia de Marruecos*, Director: José Crespo Redodo, Consejería de Educación Embajada de España Marruecos, Rabat 1992.
- Hitti, Philip Khuri, *Siyasî ve Kültürel İslam Tarihi*, çev. Salih Tuğ, III, Boğaziçi, İstanbul 1989.
- Hodgson, M.G.S., *İslam'ın Serüveni*, çev. Berkay Ersöz, Phoenix Yayınevi, Ankara 2017.
- İnân, Muhammed Abdullah, *Devletü'l-İslam fi'l-Endelüs*, Mektebetü'l-Hâncî, I-VI, Kâhire 1997.
- James, D., "Al-Andalus in Africa: Some Notes On The Transfer of Technology by The 17th Century Spanish Morisco Refugees to North Africa and The Sahel", *Al-Andalus in Africa, Manuscripta Orientalia*, 17/2 (2011), December, s. 28-30 (28-32).
- Kennedy, Hugh, *Muslim Spain and Portugal*, Longman, London 1996.
- Lapidus, Ira M., *İslâm Toplumları Tarihi/Hz. Muhammed'den 19. Yüzyıla*, çev. Yasin Aktay, İletişim, İstanbul 2016.
- Lewis, Bernard, *Çatışan Kültürler: Keşifler Çağında Hristiyanlar, Müslümanlar, Yahudiler*, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996.
- Manzana Rodríguez, M. Ángel, "Sociedad, linajes y cohesión tribal en el Mágreb bajomedieval: consideraciones sobre las teorías de Ibn Jaldûn", *Biografías Magrebies: Identidades y Grupos Religiosos, Sociales y Políticos en el Magreb Medieval*, ed. Mohamed Meouak, CSIC, Madrid 2012, s. 273-295.
- Manzano, Miguel Á., "La Península Ibérica y el norte de África en los inicios del bajo Medievo: relaciones políticas y apuntes historiográficos", *711-1616: de árabes a moriscos Una parte de la Historia de España*, ed. M. Fierro vd., Al-Babtain Foundation, Córdoba 2012, s. 67-86.
- Marçais, Georges, *Bilâdü'l-Mağrib ve alâkatühâ bi'l-Maşriki'l-İslamî fi'l-usûri'l-vüstâ*, çev. M.A. Heykel, İskenderiye 1991.
- Meral, Ruveyda, *Tasavvuf Tarihinde Horasan ve Endülüs Etkileşimi: Abdullah el-Ensârî el-Herevî ve İbnü'l-Arif Örneği*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, MÜ. SBE., İstanbul 2019.

- Mes'ad, Sâmîye Mustafa, *el-Alâkâtü beyne'l-Mağrib ve'l-Endelüs fi asri'l-Hilâfeti'l-Ümeviyye (300-399/912-1008)*, Ayn li'ddirâsât ve'l-buhûsi'l-insâniyye ve'l-ictimâiyye, İskenderiye 2000.
- Mûnis, Hüseyin, *Târihü'l-Mağrib ve hadâratühû*, Beyrut 1992.
- Murphy, James C., *The History of the Mahometan Empire in Spain*, William Bulmer and Co., London 1816.
- Nadeau, Carolyn A., "Contributions of Medieval Food Manuals to Spain's Culinary Heritage", *Cincinnati Romance Review*, 33 (Winter 2012), s. 59-77.
- Öz, Mustafa, "Muhammed b. Abdullah el-Mehdî", *DİA*, Çevrimiçi: islamansiklopedisi.org.tr/muhammed-b-abdullah-el-ehdi (18.04.2020).
- Özdemir, Mehmet, *Endülüs Müslümanları*, I, TDV, Ankara 1994.
- Özdemir, Mehmet, "Hammûdiler", *DİA*, Çevrimiçi: islamansiklopedisi.org.tr/hammudiler (12.04.2020).
- Özdemir, Mehmet, "İbn Rüşd'ün Yaşadığı Dönemde Endülüs", *İbn Rüşd*, Kayseri, E.Ü. Gevher Nesibe Tıp Merkezi, 1994, s. 1-35.
- Özdemir, Mehmet, "Müvelledûn", *DİA*, Çevrimiçi: islamansiklopedisi.org.tr/muvelledun--endulus (19.04.2020).
- Özkuyumcu, Nadir, *Mısır ve Kuzey Afrika'nın Müslümanlar Tarafından Fethi*, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Manisa 2007.
- Öztuna, Yılmaz, *İslam Devletleri, Devletler ve Hanedanlar*, Kültür Bakanlığı, I, Ankara 1996.
- Razûk, Muhammed, *el-Endelüsiyyûn ve hicrâtühüm ilâ'l-Mağrib hilâle'l-karneyn 16-17*, İfrîkiya eş-Şark, Rabat 1991.
- Razûk, Muhammed, "İdrîsiler", *DİA*, Çevrimiçi: islamansiklopedisi.org.tr/idrisiler (11.04.2020).
- Rouighi, Ramzi, *The Making of a Mediterranean Emirate: Ifriqiya and Its Andalusis, 1200-1400*, University of Pennsylvania, Philadelphia 2011.
- Ramzi Rouighi, "The Andalusian origins of the Berbers?", *Journal of Medieval Iberian Studies*, 2/1, January 2010, s. 93-108.
- Rosser-Owen, Mariam, "Andalusian Spolia in Medieval Morocco: 'Architectural Politics, Political Architecture'", *Medieval Encounters*, 20 (2014), s. 152-198.
- Rouighi, Ramzi, "The Berbers of the Arabs", *Studia Islamica*, 106 (2011), s. 49-76.
- Sánchez, P., "Marruecos tras la conquista islámica. Un estudio de geografía dialectal", *EDNA*, 11 (2007), 101-119.
- Sénac, Philippe, *Le Maghreb, al-Andalus et la Méditerranée occidentale (VIIIe-XIIIe siècle)*, Université de Toulouse, Le Mirail 2007.
- Shatzmiller, Maya, "al-Muwahhidûn", *EF*, C.VII, 801-802.
- Sîsâlim, İsmâ Sâlim, *Cüzürü'l-Endelüsi'l-Mensiyye*, Dâru'l-ilm li'l-melâyîn, Beyrut 1984.
- Şendeb, M. Hüseyin, *el-Hadâratü'l-İslamiyye fi Bağdâd fi'n-nısfı's-sânî mine'l-karni'l-hâmisi'l-hicrî (467-516)*, Dâru'n-nefâis, Beyrut 1984.
- Şeyban, Lütfî, *Mudejares & Sefarades Endülüslü Müslüman ve Yahudilerin Osmanlı'ya Göçleri*, İstanbul 2010.
- Şeyban, Lütfî, *Reconquista: Endülüs'te Müslüman-Hristiyan İlişkileri*, İz, İstanbul 2003.
- Tabakoğlu, H. Serdar, *Akdeniz'de Osmanlı-İspanya Rekabeti, 1560-1574: Teşkilat, Denizgücü ve Savaş*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2016.
- Ubûdî, Câsim - Cengiz Tomar, "İbnü'l-Hatîb, Lisânüddin", *DİA*, Çevrimiçi: islamansiklopedisi.org.tr/ibnul-hatib-lisanuddin (18.04.2020).
- Uludağ, Süleyman, "İbn Haldûn", *DİA*, Çevrimiçi: islamansiklopedisi.org.tr/ibn-haldun#1 (18.04.2020).
- Usaymî, Eymân bint Dahîlüllâh, *el-Alâkâtü'l-ilmîyye beyne'l-Endelüs ve Medîtetü Fâs (201-897/817-1492)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Câmîatü Ümmi'l-kurâ-ed-Dirâsâtü'l-ulyâ't-târîhiyye, Mekke 2009.
- Valérian, Dominique, "Contrôle et Domination Politique de L'espace dans le Maghreb Central (VIIIe-XIe Siècle)", *La légitimation du pouvoir au Maghreb médiéval*, Madrid 2011, s. 136 (135-143).
- Penelas, Mayte, "Islamisation et arabisation de l'Occident musulman médiéval (viii-xiie siècle)", *Anliiese Nef*, ed. D. Valérian, Publications de la Sorbonne, Paris 2013, <http://journals.openedition.org/mcv/5019>.
- Valérian, Dominique, "Le rôle de la diaspora andalouse dans le commerce des ports maghrébins (XIe-XVe siècle)", journals.openedition.org/framespa/2939.
- Voguet, Élise, "Cadíes y cadiazgo en al-Andalus y el Magreb medieval", *Estudios onomástico-biográficos de al-Andalus*, CSIC, Madrid 2012, s. 225-230.

Voguet, Élise, “Islamisation de ‘l’intérieur du Maghreb’: les fuqahâ’ et les communautés rurales”, *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée*, 126, 141-152.

Warmington, Brian H., *North Africa/The Vandal Conquest*, Çevrimiçi: britannica.com/place/North-Africa/The-Vandal-conquest.

Watt, W. Montgomery, *Fî târihi İsbanya el-İslamiyye*, çev. M. Rıza Mısrî, Şirketü'l-Matbûât, Beyrut 1994.

Yazılıtaş, Nihat, "Fâtımî Ordusunu Meydana Getiren Etnik Unsurlar", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 18, Konya (2005), s. 189-210.

Yıldız, Hakkı Dursun, “Abbâsîler”, *DİA*, Çevrimiçi: islamansiklopedisi.org.tr/abbasiler#1 (13.04.2020).

Yıldız, Hakkı Dursun, "Berberiler", *DİA*, Çevrimiçi: islamansiklopedisi.org.tr/berberiler (11.04.2020).

Yiğit, İsmail, *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi/Endülüüs (Gırnata) Beni Ahmer Devleti ve Kuzey Afrika İslam Devletleri*, IX, Kayıhan Yayınları, İstanbul 1995.

Yver, G., “İfrîkiye”, *İA*, V/2, 939-40.

Za'ferânî, Haim, *Yahûdü'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, trc. Ahmed Şemlân, I, Rabat 2000.

Zebîb, Necîb, *el-Mevsûatü 'l-âmmе li-târîhi 'l-Mağrib ve'l-Endelüs*, Dâru'l-emîr, II, Beyrut 1995.

Zeytûn, M. Muhammed, *el-Müslimûn fi'l-Mağrib ve'i-Endelüs*, el-Mektebetü'l-İskenderiyye, İskenderiye 1990.